



Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги

Термиз давлат университети

Тарих факультети

“Жаҳон тарихи ва манбашунослик” кафедраси

БОБОҚУЛОВА МЕХРИНИСО МУСУРМОНҚУЛОВНАнинг

5120300- тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича) таълим
йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун

“1945-2010 ЙИЛЛАРДА ҒАРБ МАМЛАКАТЛАРИ
РИВОЖЛАНИШИНING АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ”

мавзусидаги

Битирув малакавий иши

Илмий раҳбар:

проф.Х.Кичкилов

Термиз- 2012

МАВЗУ:1945-2010 ЙИЛЛАРДА ҒАРБ МАМЛАКАТЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

I.Кириш

II.Адабиётлар таҳлили

III.Асосий қисм.

**1.Боб. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ташқи сиёсатни
ғоявийлаштириш масалалари ва ўзига хос хусусиятлари.**

1.1. Ғоявий қарама-қаршилик ва уч дунёнинг ташкил топиши

1.2.Сиёсий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари

1.3.Ижтимоий- иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари

**2.Боб. Иккинчи жаҳон урушдан кейинги даврда демографик, миграцион
жараёнлар ва экологик муаммолар.**

2.1.Инсоният тараққиётида демографик ва миграцион жараёнлар, атроф-
муҳитни асраб авайлаш масалалари.

2.2.XX1 аср бўсағасида инсоният тараққиётининг асосий натижалари.

IV.Хулоса

V.Фойдаланилган адабиётлар

I.Кириш

Мавзунинг долзарблиги:Мамлакатимизда ёшларни баркамол қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу масала давлат сиёсати даражасига кўтарилган ҳозирги пайтда ёшларга таълим ва тарбия беришни комплекс йўллари белгилаб қўйилди. Бу жиҳатдан ижтимоий фанлар, шу жумладан, энг янги тарих фани олдига ҳам катта вазифалар қўйилди. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов 2000 йилнинг сентябрида БМТ Бош Ассамблеясида сўзлаган нутқида, “Кимки қандайдир тор-хавфсизлик қобиғига ўралиб, бу Европа, Америка ёки бошқа бирон минтақага тааллуқли дея “ўзга” давлатлар муаммоларидан гўё четда туришга интилаётган бўлса, мавжуд воқеъликдан тамомила йироқдир, бугун дунё мамлакатлари бир-бири билан узвий боғлиқ ва ажралмасдир”деган эдилар.¹ Шу нуқтаи назардан хулоса қиладиган бўлсак, ёш авлодини Ватанга садоқат, руҳида тарбиялашда, жаҳон давлатлари тараққиёти ва халқаро муносабатларнинг муҳим жиҳатларини ўрганиб олишларида, ўзаро дўстлик ва чет эл меҳнаткашлари билан ҳамкорлик туйғуларини мустаҳкамлаб боришда энг янги тарихнинг роли ва аҳамияти ғоят каттадир.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари:1997 йил 29 августда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури талаблари асосида тайёрланган мазкур битирув малакавий иши Ғарб мамлакатларининг 1945-2010 йиллардаги энг янги тарихига бағишланади. Битирув малакавий иши 1945-2010 йилларда Ғарб мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишларини ёритиб беришга қаратилган. 1945 йилдан ҳозирги вақтгача бўлган муҳим воқеаларни, хусусан, ғарбдаги ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий маданий ривожланишини, Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган икки кутбли дунё тарихий тараққиётининг асосий йўналишлари ва ўзаро зиддиятларини, халқларнинг ҳаётида юз берган озодлик кураши

¹ Каримов И.А.Ватан равнаки учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т.9.”Ўзбекистон” Т.:2001. 106-бет.

жараёнларини, халқаро муносабатларнинг муҳим жиҳатларини, айниқса, жаҳон социализм системаси емирилгандан кейин икки қутбли дунёнинг барҳам топиши ва кўп қутбли дунё таркиб топиб, халқаро муносабатлар ривожланишининг йўналишларида юз берган туб ўзгаришларни, шунингдек, партиялар, синфлар, оқимлар ўртасидаги турли нуқтаи назарлар курашини уруш ва тинчлик муаммоларини адолат, озодлик ва социал тараққиёт учун кураш масалаларини турли мамлакатлар мисолида атрофлича ва чуқур ўрганади.

Мавзунинг илмий янгилиги: Мустақиллик йилларида Ғарб мамлакатларининг Энг янги тарихини ўрганишга қизиқиш кучайди. Бироқ, коммунистик мафкура билан суғорилган мустабид Совет тузуми даврида нашр қилинган дарсликлар ва ўқув қўлланмалари энг янги тарихнинг долзарб масалалари ва муаммоларига бағишланган тадқиқот ишлари ҳозирги демократик давлатни барпо қилиш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қаратилган мустақил жамият мафкурасига тўғри келмай қолди. Мана шу масалалар эътиборга олиниб, мазкур Битирув малакавий ишида Ғарб мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишлари хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги ғоявий қарама-қаршилик ва уч дунёнинг ташкил топиши, сиёсий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари ва инсоният тараққиётида қўлган киритилган ютуқлар натижалари биринчи бор ҳамда кенг қамровли тарзда илмий муомалага киритилмоқда.

Мавзунинг амалий аҳамияти: Мазкур Битирув малакавий ишидан Олий ўқув юртлари талабалари, профессор-ўқитувчилари, ўрта умумтаълим мактаблари, коллеж ва лицейларнинг ўқувчилари, ўқитувчилари шунингдек, ўз билимини мустақил оширувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин. БМИ Ғарб мамлакатларининг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давридаги ва XX1 аср бошларидаги долзарб масалаларни ёритиб берган ўзбек тилида биринчи бор муомалага киритилган ишдир. Энг янги тарихни ўрганишнинг

тарбиявий аҳамияти шундаки, талабалар эркин иқтисодий жамиятнинг тараққиёти қонунларини тушуниб оладилар. Инқирозлар ва улардан чиқиш йўллариини ўрганадилар. Инқилоблар ва уларнинг жамият ва халқ учун келтирган зарарини миллионлаб кишиларнинг бегуноҳ қурбон бўлганлиги сабабларини англаб етадилар. Давлатлар ўртасидаги муносабатларда йирик давлатлар ролини, маънавий тубан раҳбарларнинг очкўзликлари ва дунё бойликларини эгаллаш учун ноҳақ қон тўкишларига сабаб бўлаётганликларини тушуниб етадилар. Талабалар ва ўқувчиларда урушга қарши нафрат, тинчликнинг қадрига етиш ва Она Ватанни севиш ҳиссини уйғотади.

БМИнинг тузилиши:Битирув малакавий иши Кириш, адабиётлар таҳлили, икки боб, 5 параграф, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

II. Адабиётлар таҳлили

БМ ишини ёзишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, тарихий манбалар Энг янги тарихнинг долзарб масалаларига бағишлаб ёзилган кўплаб монография, дарслик, ўқув қўлланма ва тадқиқот ишлари методологик асос бўлиб хизмат қилди. Жумладан, Президент И.А.Каримовнинг 1997 йилда чоп этилган “Ўзбекистон XX1 бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, 2011 йилда нашр қилинган “Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида” китоблари, 13 томлиқ “Бутун жаҳон тарихи (м: 1965, 1977, 1979, 1983 й)” нинг 10, 11, 12, 13-томлари, 12 томлиқ “Иккинчи жаҳон уруши тарихи” (М: 1974-1980) и, Питер Кальвокорёссининг 2 томлиқ “1945 йилдан кейин дунё сиёсати (М: 2000)” китоби, Ҳ.Кичклов, М.Файзуллаеваларнинг “Энг янги тарих (1945-2010)” ўқув қўлланмаси (2011 й), З.Р.Нуриддинов, Ҳ.Кичкиловларнинг “Энг янги тарих (1989-2008)” ўқув қўлланмаси (2010 й) айрим олинган мамлакатларнинг тарихига бағишлаб ёзилган монографиялар¹ ва Новая и новейшая история”, “Вопросы истории”, “Международная жизнь”, “Евразия”, “Азия и Африка сегодня”, “Жамият ва бошқарув” журналиридан, “Новое время”, “Правда”, “Халқ сўзи”, “Ўзбекистон овози”, “XX1 аср”, “Жамият”, “Ҳамкор” ва бошқа газеталардан фойдаланилди. Айниқса, Э.З.Нуриддинов ва Ҳ.Кичкиловларнинг “Энг янги тарих (1989-2008)” ва Ҳ.Кичкилов ва М.Файзуллаеваларнинг “Энг янги тарих (1945-2010)” ўқув қўлланмаларида мавзуга оид материаллар атрофлича берилганлигини ва

¹ История Франции в 3-х томах, М. 1972-1973 гг.; История ФРГ в 3-х томах, М. 1972-1973 гг.; История Италии в 3-х томах, М. 1970-1971 гг.; Кривогуз И.М. Истоки кризиса СССР. М. 1998; Автарханов А. Империя Кремля. Вильнюс, 1990; История Англии в 3-х томах, М 1972-1973 гг; Геллер М. Россия на распутье (1990-1995) М, 1996; Чешко Распад Советского Союза. –М. 2000; История США в 4-х томах. М. 1980-1987 гг; Новейшая история стран Европы и Америки XX век. Часть 2,3, М. 2001.

БМ ишини ёзишда қимматли манба сифатида рол уйнади. Хусусан, Президент И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асари Ўзбекистон тарихига тааллуқли бўлсада, бу асар жаҳон мамлакатлари диққат эътиборини тортаётган терроризмга қарши кураш, диний экстремизм ва фундаментализм каби иллатларга қарши кураш олиб боришда барча мамлакатларга тааллуқли бўлган масалаларни илгари сурган. Мана шу жиҳатдан бу асарнинг қимматли жиҳатлари БМИда ўз ифодасини топган. Шунингдек, Ҳ.Кичкилов ва М.Файзуллаеваларнинг “Энг янги тарих (1945-2010)” ўқув қўлланмасида Ғарб мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишлари хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган икки қутбли дунё тарихий тараққиётининг асосий йўналишлари ва ўзаро зиддиятларини, халқларнинг ҳаётида юз берган озодлик кураши жараёнларини, халқаро муносабатларнинг муҳим жиҳатларини, айниқса, жаҳон социализм системаси емирилгандан кейин икки қутбли дунёнинг барҳам топиши ва кўп қутбли дунё таркиб топиб, халқаро муносабатлар ривожланишининг йўналишларида юз берган туб ўзгаришларни, шунингдек, партиялар, синфлар, оқимлар ўртасидаги турли нуқтаи назарлар курашини уруш ва тинчлик муаммоларини адолат, озодлик ва социал тараққиёт учун кураш масалаларини турли мамлакатлар мисолида атрофлича таҳлил қилинганлиги ҳамда Питер Кальвокорёссининг 2 томлик “1945 йилдан кейин дунё сиёсати (М:2000)” китобида ҳам Ғарб мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишлари хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги ғоявий қарама-қаршилик ва уч дунёнинг ташкил топиши, сиёсий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий

тараққиётнинг асосий йўналишлари ва инсоният тараққиётида қўлган киритилган ютуқлар натижалари ва “Международная жизнь”, “Евразия”, “Азия и Африка сегодня”, “Жамият ва бошқарув” журналарида Ғарб мамлакатларининг 1945-2010 йиллардаги энг янги тарихига бағишланади. Битирув малакавий иши 1945-2010 йилларда Ғарб мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишларини биринчи бор БМИда ўз ифодасини топган ҳамда қўшимча янги манбаларга таянган ҳолда фойдаланилган адабиётларга илмий таҳлил қилинган.

III. Асосий қисм:

1. Боб. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ташқи сиёсатни ғоявийлаштириш масалалари ва ўзига хос хусусиятлари.

1.1. Ғоявий қарама-қаршилик ва уч дунёнинг ташкил топиши

Сиёсат билан ғоя доимо бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келган. Сиёсатни турли ғоявий тизимлар, ғоявий-сиёсий оқимлар ва йўналишлар тўқнаш келадиган майдон деб айтиш мумкин. XX аср бошларигача мавжуд бўлган халқаро муносабатлар тизими давлатларнинг миллий суверенитети ва ички ишларига аралашмаслик принципларига асосланган эди. Бу тизим у ёки бу давлатларда бошқарув шакли ва ички сиёсатни қай тарзда юритишларига таъсир эта олмас эди. Бу тизимга бир-бирига зид булган авторитар ва либерал режимлар ҳукмронлик қилган Чор Россияси, Габсбурглар монархияси, ҳаттоки либерал Англия ҳам тент ҳуқуқли аъзолар сифатида кира оларди. Қоидалар асосан давлатларнинг ўзаро муносабатларида жаҳон ҳамжамияти тан олган умумбашарий тамойилларга риоя этиш кераклигини эслатиб турарди. Шундай қилиб, бу халқаро муносабатлар тизими доирасида турли сиёсий ва ғоявий тизимларнинг мавжуд бўлишига рухсат бериб қўйилган эди.

Аммо бу ҳолат XX аср мобайнида кескин ўзгарди. Бунга сабаб, кишилар тафаккури учун кураш халқаро сиёсатнинг ажралмас қисмига айланиб колганида яққол намоён бўлди. XX асрнинг биринчи ўн йилликларида социал-реформизм, фашизм ва большевизм ўртасида муросасиз кураш юзага келди. Германия ва унинг иттифоқчиларининг тор-мор этилиши туфайли фашизм жиддий куч сифатида мавжуд бўлмай қолди. Натижада социал-реформистик капитализм ва инқилобий социализм (коммунизм) бир-бирига қарши бўлган асосий альтернатив куч сифатида яққол намоён бўлди. Иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг, бу кучлар ўртасидаги ғоявий тўқнашув аниқ шаклга кирди. Бунга кўра АҚШ ва СССР давлатлари бошчилигидаги бир-бирига душман икки блок пайдо бўлди.

Совуқ уруш даврида ғоялар тўқнашуви сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Энди куч, ҳарбий қудрат икки қарама-қарши ҳарбий-сиёсий блок ва икки қудратли давлатнинг турмуш тарзи ва дунёқарабини намоён қилишда восита бўлиб хизмат қила бошлади. Сўз энди у ёки бу давлатларнинг ҳудудларида социалистик ёки капиталистик режимларнинг ўрнатилиши хусусида бормоқда эди. Бошқача қилиб айтганда "совуқ уруш" бир-бирига қарши бўлган сиёсий ва иқтисодий тизимларнинг чидамлилиқ даражаси ва устун томонларини намоён қилиш учун қурол бўлиб қолди.

Ташқи сиёсатнинг ғоявийлаштирилиши оқибатида ўзаро шубҳалар, бир-бирига ишонмаслик ва душманлик кучайди. Бу эса ўз навбатида психологик ва мафкуравий тўсиқлар ва пардаларнинг юзага келишига олиб келди. Геополитик жиҳатдан дунё икки қутбли кўринишга келди. Совуқ уруши тушунчаси нафақат икки қарама-қарши томонларнинг рақобати ёки совуқ муносабатларини кўзда тутар эди, балки бу гўёки “муқаддас” уруш ҳам эди. Бу “муқаддас” урушда энди рақобатлашаётган тизимлардан бири ғалаба қозониши ёки тамоман йўқолиб кетиши керак эди.

Бу жараённинг тезлашиб кетишига XX аср жаҳон ҳамжамиятида Осиё ва Африкадаги давлатларнинг кескин фаоллашуви сабаб бўлди. XIX аср охири XX аср бошларида ноғарбий давлатларнинг аксарияти жаҳон сиёсий жараёнларида пассив иштирокчилар ролини бажариб келган. Урушдан кейинги ўн йилликлар мобайнида евроцентриқ дунёга чек қўйилди ва умумжаҳон миқёсида ягона жаҳон ҳамжамияти ташкил топа бошлади.

Иккинчи жаҳон уруши туфайли жаҳон тарихи жараёнларида кескин ўзгаришлар юзага келди, натижада мустамлакачи империялар таназзулга юз тутиб кўплаб мустақил давлатлар ташкил топа бошлади. 40-йилларнинг бошларидаёқ, Сурия ва Ливаннинг мустақиллиги тан олинди. Олдинроқ эса Миср ва Ироқ мустақиллик тўғрисида Англия билан келишув имзолашди

(1930 ва 1936 йиллар), бироқ бу шартномалардаги баъзи бандлар уларнинг суверенитетини чеклар эди.¹

Урушдан кейин биринчи бўлиб мустақиллик йўлига Хинди-Хитой халқлари киришди. Шуниси характерлики, 30-йилларда Буюк Британия Ҳиндистоннинг Миллатлар Лигасига киришига тўсқинлик қила олмади. Кескинлашиб кетган кураш натижасида 1947 йилда Ҳиндистон ва Покистон мустақил давлатлари ташкил топди. Улардан сўнг Осиё ва Африканинг қолган давлатлари ҳам бирин-кетин ўз мустақилликларига эга бўлишди. Мағриб мамлакатларидан Жазоир, Тунис, Марокаш. 50-йилларнинг иккинчи ярмида французлардан, араб князликлари-Аден, Қувайт, Бахрайн ва бошқалар 50-70 йилларда инглизлардан қутулишди.

Осиё ва Шимолий Африка мамлакатларидан сўнг, Африканинг қолган халқлари ҳам мустақиллик йўлига ўтишди. "Африка йили" деб эълон қилинган 1960 йилнинг ўзидаёқ Англия, Франция, Италия ва Бельгиянинг собиқ мустамлакалари ўрнида 17 та давлат сиёсий мустақилликга эришди. Бу жараён яна давом этди. 1973-1975 йилларда португалларнинг собиқ мустамлака халқлари мустақилликга эришди. 1989 йилда Африкада сақланиб қолган ягона мустамлака - Намибия ҳам суверен давлат мақомини олди.

Натижада мустамлака ва ярим мустамлакалар ўрнида мустақил давлатлар ташкил топди. 1997 йилда Гонгконг батамом Хитой ихтиёрига ўтган бўлса, 1999 йилнинг 20-декабрида ғарбнинг охириги мустамлакаси Хитойнинг шарқий қирғокларида жойлашган португалларнинг миттигина колонияси Макао ҳам Хитойга қайтариб берилди. Шундай қилиб ғарбнинг Осиёдаги 500 йиллик мустамлакачилигига – ("де-юре"га) батамом барҳам берилди².

Жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзолари сифатида тан олинган мустақил давлатларнинг сони анча ошди. 1945 йилда БМТнинг ташкил

¹ Новешая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) М.2001. стр 6.

² Ўша китоб, стр-7

этилганлиги тўғрисидаги Декларацияни 51та давлат имзолаган бўлса, ҳозирги вақтда 192 та давлат бу ташкилотнинг тенг ҳуқуқли аъзолари ҳисобланди.

Шарқда мустамлакачиликка барҳам берилгач (Япониядан ташқари) , сиёсий режага кўра давлатлар уч гуруҳга бўлинди: капиталистик йўлдан тараққий этаётган давлатлар, 70-80 йилларда улар орасидан янги индустриал давлатлар (ЯИД) ажралиб чиқди; Европа қитъасидан ташқаридаги жойлашган социалистик давлатлар, бу давлатлар социалистик ҳамдўстликнинг бир қисми бўлсаларда, олдиларида турган вазифалар ва ижтимоий – иқтисодий ривожланиш даражасига кўра учинчи дунё давлатлари ҳисобланар эди; социализмга ўтиш йўлидан бораётган давлатлардан иборат эди.

60-70 йиллар мобайнида социализмга ўтиш йўлидан бораётган давлатларда инқилобий-демократик партиялар етакчилиқни ўз қўлларига олишди. Бу партиялар социалистик характердаги чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни кўзда тутган дастурларга эга эдилар. Социализмнинг исломий, африкача, ҳиндча шарқий-миллий вариантлари ишлаб чиқилди. Бу давлатлар асосан, СССР ва Европадаги социалистик давлатларнинг моддий, сиёсий ва маънавий кўмакларига кўз тикар эдилар. Шу билан бирга гоҳида бу давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган омиллар ҳам кўзга ташланиб қолар эди. Бу салбий омиллар, социалистик тараққиёт йўлини танлаган барча давлатларда мавжуд бўлиб, булар қуйидагилар эди: иқтисодиётнинг ҳаддан ташқари марказлаштирилиши ва давлат назоратининг кучлилиги, бу омил меҳнаткашларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигига тўсқинлик қиларди, шахсга сиғиниш, бошқарувда маъмурий-буйруқбозлик усуллариининг эскирганлиги, ишлаб чиқаришда самарадорликни ошириш стимуллариининг йўқлиги ва ҳоказо.

Шундай қилиб, XX асрнинг ўрталарига келганда, жаҳон ҳамжамияти иқтисодий тараққиёти, турмуш тарзи ва дунёқарашига кўра бир-биридан тубдан фарқ қиладиган уч дунёга ажралди. Биринчи гуруҳга- ривожланган ва ривожланиш йўлидан собитқадамлик билан бораётган Европа, Шимолий Америка, Япония ва иқтисодий тараққиётда жиддий ютуқларга эришган Осиёнинг айрим давлатларини киритиш мумкин. Бу давлатлар капиталистик тараққиётнинг биринчи эшелонини ташкил этиб, "марказ" ҳисобланган. Бу гуруҳ давлатларининг биринчи дунё деб аталишига асосан иккита сабабни кўрсатиш мумкин: биринчидан бу гуруҳ янги даврдаёқ ташкил топган ва СССР давлатининг пайдо бўлишига қадар жаҳон ҳамжамиятида ҳукмрон мавқени эгаллаган эди. СССР давлати 1917 йил инқилобидан сўнг жаҳон сиёсий харитасида пайдо бўлган бўлсада, иккинчи гуруҳнинг юзага келишига, Иккинчи жаҳон урушининг натижалари тамал тошини қўйди. СССР урушда гитлерчилар Германиясини тор-мор этишда ўзининг буюк ҳиссасини қўшди. Бу урушдан ғолиб ва ҳарбий-сиёсий жиҳатдан қудратли давлат сифатида чиқди. 20-30 йилларда капиталистик дунё учун Совет Иттифоқи фақатгина ғоявий хавф туғдирган бўлса, эндиликда жиддий ҳарбий хавф ҳам туғдира бошлаган эди¹.

Иккинчи жаҳон уруши натижаларига кўра, Шарқий Европа давлатлари фашизм зулмидан озод бўлди. Польша, Венгрия, Руминия, Чехословакия, Албания, Болгария ва Югославия социалистик ривожланиш йўлига ўтди. Урушдан кейинги даврдаги халқаро муносабатларни изга солиш учун олиб борилган музокараларда Шарқий Европа ҳудуди СССР таъсир доирасида қолди. Бу ҳудудларда қаттиқ назорат ўрнатилиши, Шарқий Европа давлатларининг келажакдаги тақдирини белгилаб берди. Натижада урушдан кейинги ўн йилликларда бу давлатларнинг барчасида коммунистик ва ишчи партиялари ғалаба қозонди.

¹ Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарих (1945-2010) Т.2011., 7-бет.

Айрим Осиё давлатлари ҳам Шарқий Европа давлатлари изидан боришди. 1949 йилда Хитойда халқ-демократик инқилоби рўй бериши туфайли Хитой Халқ Республикаси ташкил топди. Бундан ташқари, Корея Халқ Демократик Республикаси, Вьетнам Социалистик Республикаси, Лаос Халқ Демократик Республикаси ва Кампучия Халқ Республикалари ҳам ташкил топди. 60- йилларнинг бошларига келиб, Кубада 1959 йили давлат тепасига келган Ф. Кастро бошчилигидаги ҳукумат ҳам социалистик ривожланиш йўлини танлаганлиги ҳақида баёнот берди. Жаҳонда СССР бошчилигида социалистик тизим юзага келди ва социалистик, халқ - демократик ривожланиш йўлини танлаган барча давлатлар социалистик лагерга тўпланди.

Шу билан бир қаторда мустамлакачи империяларнинг таназзулга юз тутиши оқибатида, жаҳон саҳнасига ижтимоий-иқтисодий ва асосан ғоявий-сиёсий кўрсаткичлари жиҳатидан кескин фарқ қиладиган янги мустақил давлатлар гуруҳи ўсиб чикди. Улар Лотин Америкаси давлатлари билан биргаликда ўзига хос гуруҳни ташкил этар эдилар. Бу гуруҳдаги давлатларни бирлаштириб турадиган аломатлар қуйидагиларда кўринар эди: иқтисодиётнинг қолоқлиги, ижтимоий-синфий структуранинг заифлиги, қишлоқ хўжалигининг саноат ишлаб-чиқаришидан устунлиги, миллий тадбиркорликнинг суст ривожланиши, кенг масштабларда анаънавий патриархал, қабилавий, уруғ аймақчилик, элементларининг сақланиб қолганлиги. Бу гуруҳ учинчи дунё давлатлари деб номланди.

Учинчи дунё давлатлари сиёсий мустақилликни қўлга киритгач, ўз олдиларига иқтисодий мустақилликка эришишни мақсад қилиб қўйишди. Бу вазифани бажариш учун биринчи галда халқ хўжалигини ривожлантириш лозим эди. Бу давлатлар иқтисодий жиҳатдан тараққий этган ҳолдагина, том маънода сиёсий мустақилликка эриша олар эдилар.

Иқтисодий ва молиявий кўмак топиш учун учинчи гуруҳ давлатлари орасида ўзига хос рақобат бошланди. Улар бундай кўмакни ғарб ва

социалистик ҳамдўстлик давлатларидан, биринчи галда СССРдан олишга ҳаракат қила бошладилар. Биринчи ва иккинчи гуруҳ давлатлари учун эса учинчи гуруҳ давлатларини ўз таъсир доираларига тортиш учун ғоявий ва сиёсий кураш кетди. Бу тортишувлар баъзан локал ва минтақавий урушларни келтириб чиқарар эди. Бундай минтақавий урушлар 60-йиллар ярми ва 70-йилларнинг бошларида Жанубий- Шарқий Осиёда, 70-80- йилларда Анголада рўй берди.

70-йилларнинг охири 80-йилларнинг бошларига қадар бу рақобатда биринчи гуруҳ давлатлари устунликни ўз қўлларига олишди. Биринчи гуруҳга мансуб индустриал тараққий этган давлатлар замонавий дунёнинг 1/4 қисмини ташкил қилар эди. Социалистик лагерга тегишли давлатлар сони 26 та бўлиб, 1986 йилда бу давлатлардаги аҳоли 1,7 млрд.га яқин эди. Бу кўрсаткич ер шаридаги аҳолининг 37 % ташкил қилар эди¹. Дунёнинг қолган қисми учинчи гуруҳ давлатларига тегишли эди.

Геосиёсат фанидаги муҳим тушунчалардан бири геосиёсий омил - давлатнинг макон ва замон билан боғлиқ ҳолати ва имкониятларини ифода қилади. Геосиёсий омил маконнинг жуғрофий ҳолати, ер ости ва усти бойликлари, демография, аҳолининг интеллукуал салоҳияти, инсон географияси, информацион, технологик имкониятлар ва ҳокимиятнинг сиёсий табиатини қамраб олади. Бундай макон ва замон омиллари давлатнинг ташқи сиёсатида, геосиёсий мавқеида ва, аксинча, маълум бир ҳудуднинг геосиёсий объектга айланишида асосий ўрин тутди. Дейлик, Марказий Осиёнинг табиий бойликлари унинг таркибига кирувчи давлатларнинг геосиёсий салоҳиятини белгилаш билан бирга, ушбу минтақага нисбатан қўшни давлатлар ва трансмиллий корпорацияларнинг қизиқишини оширади.

Геосиёсий омил ижтимоий тараққиётда давлатчиликнинг илк куртаклари шаклланган даврданоқ заруратга айланган. Кишилиқ тарихининг ҳеч бир даври манфаатсиз кечмаган. Энг ибтидоий одамларда ҳам яшаш учун ҳудудга

¹ Ҳ.Кичилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарих (1945-2010) Т.2011., 9-бет.

нисбатан манфаатли ёндашув белгилари мавжуд бўлган. Бу жараён, яъни маконга манфаат нуқтаи назаридан муносабат илк шаҳар-давлатларнинг вужудга келиши билан сиёсий тусга эга бўла борди. Шу вақтданок геосиёсий омил давлатларнинг сиёсий мавқеи ва таъсирини ўз ҳудудида сақлаб туриш ва ён қўшнилари билан ташқи сиёсатда зарурий омилга айланди. Гарчи "геосиёсат" тушунча ва омил сифатида XIX асрдан эътироф этила бошлаган бўлсада, унинг моҳияти, негизи анча қадимийроқдир. Чунончи, зардуштийликда тупроқ ва сувнинг улуғланиши, туркларнинг тупроққа "миллатнинг илдизи" сифатида қараши маконга муносабат ва геосиёсий омилнинг заруратини англаб етиш тарихини анча олисдан бошлаш зарурлигини билдиради.

Геосиёсий омил давлатнинг мавжуд ҳолатини ифодалайди. Яъни ҳар бир давлатни "тирик организм" деб баҳолаймизми, Ибн Холдун таъбири билан айтганда, "туғилувчи, ривожланувчи ва ўлувчи" жараён деб биламизми ёки жамиятни бошқарувчи "сиёсий ташкилот" дея атаймизми, барибир, давлат сифатида мавжуд экан, у яшаб турган замонда ўзига хос геосиёсий ҳодисадир. Унинг куч-қудрати ҳудуди, аҳолиси, демографик ҳолати, ер ости ва ер усти бойликлари, аҳолининг илмий ва меҳнат салоҳияти мамлакатнинг замонавий технологияларни ўзлаштирганлик даражаси ҳамда сиёсий ҳокимиятнинг мустаҳкам меҳа-низмига боғлиқ.

Геосиёсий омил давлатларнинг ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутати. Ҳар бир давлатнинг ташқи сиёсий стратегиясида унинг эътиборга олинган зарурий омил сифатида намоён бўлиш хусусияти шундаки, давлат ташқи сиёсатда ички салоҳиятидан келиб чиқиб, бошқа давлатларнинг ҳудуди, аҳолиси, иқтисодий, маданий, ҳарбий имкониятларини ҳисобга олади ва ташқи сиёсатни ишлаб чиқишда ҳар бир давлатнинг жуғрофий-сиёсий ҳолатига эътибор қаратади ва шундан миллий манфаат моҳияти ва қўламини аниқлаш, ўз томони учун фойдали келишувларни қўлга киритишга киришади. Бу манфаат давлатнинг савдо-иқтисодий, маданий юксалишига хизмат

қилиши, хавфсизлик ва барқарорликка эришиш учун аҳамиятли битимлар тузиши ва муайян иттифоқларга бирлашишини тақозо этади. Шу боис, исталган давлатнинг ташқи сиёсий стратегиясида геосиёсий омил унинг, биринчидан, суверенитетини ва ўз имкониятларига таянган ҳолда мавқеини намоён қилишида, ташқи сиёсатда ҳам ўзига хослигини ифода этишида кўринади.

Иккинчидан, ташқи сиёсат давлатнинг мавжудлигини сақлаш, ривожланишини таъминлаш, геосиёсий омил сифатидаги ўрнини мустаҳкамлашга қаратилади. Бу жараёнда географик жиҳатдан қулай ёки ноқулай ҳудудда жойлашганлиги туфайли маълум геостратегик салоҳиятга эга бўлган давлат халқаро муносабатларда субъект сифатида намоён бўлишга ҳаракат қилади. Дейлик, мамлакатда ер ости ва усти бойликлари, қимматбаҳо металллар кўп, шунга монанд уни ишлаб чиқарувчи технологиялар керак. Бунда маълум жуғрофий-сиёсий ҳудуддаги технологик янгиликларни ўзлаштириш муҳим вазифага айланади. Агарда шундай иқтисодий имкониятлар ва ишлаб чиқариш юқори суръатда бўлганда ҳам ташқи сиёсатда фойдали бозорлар изланади. Ёки ҳар бир давлат нафақат иқтисодий, балки маданий заифликни ўз имконияти билан бирга, иккинчи бир ривожланган жуғрофий-сиёсий ҳудуддан тўлдиради. Яъни иқтисодий ва маданий интеграция давлат салоҳиятининг ошишига хизмат қилади.

Кўринадикки, икки ҳолатда ҳам геосиёсий омил ташқи сиёсатда муҳим. Ҳар қандай вазиятда давлат дипломатияга эҳтиёж сезиб, бошқа мамлакат ва тузилмалар билан икки томон учун ҳам манфаатли келишувларни имзолашга ҳаракат қилади. Бу давлат учун муҳим геосиёсий омилдир.

Учинчидан, ташқи сиёсатда геосиёсий омилнинг ҳисобга олиниши хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш учун ҳам зарурдир. Халқаро муносабатларда тараққийпарвар алоқалар билан ёндош тарзда вайронкор мақсадларни кўзловчи турли сиёсий мақсадлар ва таҳдидлар мавжуд. Бошқача айтганда, давлат ўз хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун ташқи

тахдидларни олдиндан кўра билиши, олдини олиши ва бартараф этиши лозим, Империявий мақсадлар, геомафкуравий курашлар, геосиёсий интилишлар, террористик ва экстремистик хуружлар, геоиқтисодий ва геомаданий хатти-ҳаракатлар, таҳдид солиши мумкин бўлган блоклар ва иттифоқлар, оммавий маданият ёки миссионерлик таҳдидлари, муайян геосиёсий мақсадларга йўналтирилган психологик, технологик ва ахборот урушлари жараёни ҳам борки, булар давлатларнинг ташқи сиёсатида вайронкор омиллар сифатида ҳисобга олинмаслиги мумкин эмас.

Боиси бугунги дунёнинг сиёсий тартиботи мураккаб тус олаётган бир вақтда хавфсизликнинг яхлит ва бўлинмас хусусияти яққолроқ сезилмоқда. Миллий, минтақавий ва глобал муаммоларнинг ўзаро алоқадорликда кечиш суръати анча юқори. Биргина хавфсизликка жиддий таҳдидга айланган террорчиликнинг бир нечта турларда (хайджекинг, скайджекинг, биотерроризм, интертерроризм, ахборот терроризми ва ҳоказо) инсониятга солаётган хавфи XXI асрда ҳам ҳаёт беқарор давом этаётганлигини кўрсатмоқда. Бундан ҳеч бир давлат тулиқ ҳимоялана олмаган. Бу мудҳиш кулфатнинг олдини олиш, бартараф этиш учун давлатларнинг қатъий ҳамкорлиги заруратга айланмоқда. Ёки диний экстремизмни йирик террорчилик ташкилотлари томонидан катта маблағлар эвазига амалга оширилаётгани аҳолиси ислом динига эътиқод қилувчи давлатларни сергакликка чақирмоқда.

Тўртинчидан, ташқи сиёсий стратегияда геосиёсий омилни ҳисобга олиш янгича дунёнинг тартиботида ҳар бир давлатни ўз ўрнини топишга ундайди. Негаки, янги шаклланаётган жаҳон сиёсий тартиботи давлатлар олдида бир қатор муҳим вазифаларни қўяди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов вужудга келган янги - ғоят мураккаб ва қалтис даврнинг белгиларига қўйдагича таъриф беради:

Биринчи, давлатлараро муносабатлар тизимидаги мувозанат бузилди. Жаҳонда сиёсий-иқтисодий бўлиниш рўй берди. Кучлар маркази илгари икки жойда бўлса, эндиликда бундай аҳвол ва вазият ўзгарди.

Иккинчи, жаҳонда мулкӣ тенгсизлик - саноати ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут ва зиддиятлар кучаймоқда. Бу ҳолат жаҳон ресурсларини тақсимлашда яққол кўринади. Яъни табиат ресурслари аслида ривожланаётган мамлакатларнинг асосий бойлиги ҳисобланса ҳам, саноати юксак ривожланган мамлакатлар бу бойликларни назорат қилишни ўз қўлларига олишга уринмоқдалар. Бундан ташқари, илмий ва техникавий билимлар, илғор технологиялар соҳасида, эркин сармояни тўплаш ва жойлаштириш соҳасида ҳам жуда катта тафовутлар мавжуд.

Учинчи, дунёда инсоннинг биологик тур сифатида яшашига бевосита хавф-хатар бор. Экологик ва биогенетик бузилишлар хавфи ҳамон сақланиб қолмоқда.

Тўртинчи, жаҳон миқёсидаги умумий тараққиёт, одамлар дунёқарашининг ўзгариши, коммуникациялар юксалиши, халқаро муносабатларнинг ривожланиши ва унинг одамзот ҳаётига таъсири давлатлар ва халқлар ўртасида ўзаро бирлашишга интилишни кучайтирмоқда. Айни вақтда миллий хусусиятлар ва анъаналарни, сиёсий ва маънавий меросни сақлаб қолиш тамойиллари ҳам яққол сезилмоқда.

Бешинчи, бугунги дунёда ҳар қандай мамлакатнинг нуфузи, аввало, унинг энг яхши технологияларни қабул қилиш ва фойдаланиш қобилиятига қараб белгиланади.

Ана шундай шароитда янги ва ривожланаётган давлатлар томонидан ички ресурслар ҳамда ташқи имкониятлардан унумли фойдаланиш, реал геосиёсий омиллардан келиб чиқиб, истиқболли ташқи сиёсий стратегияни амалга ошириш ҳар қачонгидан ҳам муҳимлашмоқда.

Ҳозирги кунда бутун жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари жамият ҳаёти ва халқаро муносабатларнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий томонларини қамраб олиш баробарида сиёсий жиҳатдан чуқур интеграция ва трансформацияга ҳам олиб келмоқда. Бунда ўртага қўйилаётган асосий масалалардан бири - миллий давлатчилик суверенитети бўлиб, сиёсатшунос олимлар томонидан унинг тобора емирилиб бораётганлиги, миллий давлатчилик функцияларининг халқаро муносабатларнинг янги субъектлари бўлмиш трансмиллий корпорациялар (ТМК), трансмиллий банклар (ТМБ), халқаро ноҳукумат ташкилотлари ва бошқаларга аста-секин ўтиб бораётганлиги таъкидлаб келинмоқда. Мазкур масалалар бўйича билдирилаётган турли-туман фикрлар орасида миллий давлатчилик суверенитети келажакда ҳам халқаро муносабатларнинг етакчи омили сифатида сақланиб қоладими ёки сиёсий глобаллашув оқибатида "дунёвий ҳокимият", "глобал бошқарув" кабилар унинг ўрнини эгаллайдими? - деган масалага асосий ўрин ажратилмоқда.

Маълумки, давлат суверенитети мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш, ўз ҳудудининг дахлсизлигани таъминлаш, қонунларни қабул қилиш, уруш ва тинчлик масаласини ҳал қилиш, суд ҳокимиятини амалга ошириш, мансабдор шахсларни тайинлаш, мустақил валютага эга бўлиш кабиларни тақозо қилади. Давлат суверенитети ҳақидаги ғоя кейинги даврларда янада ривожлантирилди ва мазмунан бойитилди. У Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми ва кўплаб мамлакатларнинг конституциясида ўз аксини топди. БМТ Низомининг 2-моддасида "Ташкилот ўзининг барча аъзоларининг суверен тенглиги принципига асосланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча аъзолари ўзларининг халқаро муносабатларида ҳар қандай давлатнинг ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши куч билан таҳдид қилиш ёки уни ишлатишдан, шунингдек Бирлашган Миллатлар мақсадларига тўғри келмайдиган бошқа бирон-бир тарздаги ҳаракатлардан ўзларини тиядилар - деб эътироф этилган.

Бугунги кунга келиб, сиёсий соҳада давом этаётган глобаллашув жараёнлари суверен миллий давлатларнинг бир қатор функциялари қисқаришига ёки халқаро муносабатларда уларнинг ўрнини босадиган янги институтларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда. Хусусан, трансмиллий корпорациялар ва трансмиллий банклар томонидан амалга оширилаётган операциялар давлатларнинг иқтисодий соҳадаги ролининг тобора пасайишига сабаб бўлмоқда. Айнан, улар миллий, минтақавий ва жаҳон бозорларини бирлаштириш бўйича глобал стратегияни амалга ошириш орқали умумжаҳон хўжалик алоқаларининг ривожига асосий ўрин тутмоқда.

Айни пайтда жаҳонда 40 мингдан зиёд ТМК лар фаолият кўрсатади. Улар тахминан 250 минг хориж корхоналарига эга. Трансмиллий корпорацияларнинг асосий кисми АҚШ, Европа Иттифоқи ва Японияда ташкил топган. Трансмиллий корпорациялар дунё саноат маҳсулотларининг 40 % ини, халқаро савдо ҳажмининг тенг ярмини ишлаб чиқаради. Умумий ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳажмида ТМК корхоналари улуши ҳар йили 1 трлн. долларга тенг¹.

Энг бақувват саналган 500 та ТМКлар хориж инвестицияси улушининг 4 дан 3/4 қисмига эгалик қилади. Бу гигант ТМК лар дунёдаги мавжуд электроника ва кимё маҳсулотларининг 4/5 қисмини, фармацевтика маҳсулотларининг 9/10, машинасозлик маҳсулотларининг 8/10 қисмини ишлаб чиқаради. 2004 йил маълумотларига қараганда, дунё хўжалигида 600 тадан ортиқ ТМКлар ҳукмронлик қилган. Уларнинг 300 таси дунё ялпи маҳсулотининг 3/4 қисмини ишлаб чиқарган ва ўз маҳсулотлари ва хизматлари - турини кескин қупайтирган².

ТМКлар ўзак компанияларининг 80 фоизидан зиёди саноати ривожланган давлатларнинг ҳудудида жойлашган бўлиб, улар дунёдаги барча хусусий секторга тегишли инвестицияларнинг 90% дан кўпроқ улушини назорат қиладилар. Шундай қилиб, у ёки бу давлатга нисбатан сиёсий босим ўтказишда ТМКларнинг моливий-иқтисодий куч-қудрати асосий воситага айланмоқда.

¹ Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарих (1945-2010) Т.2011., 13-бет.

² Ўша китоб. 14-бет

Халқаро ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотлари, турли хил минтақавий уюшмаларининг фаолияти халқаро миқёсда қабул қилинаётган қарорларнинг натижасини белгилаб бермоқда. Бу нарса ташқи сиёсат соҳасидаги миллий давлатчилик функцияларини маълум даражада чеклаб қўймоқда, уларнинг мустақил ташқи сиёсат юритиш майдонини тобора қисқартирмоқда. Тўғри, халқаро ташкилотлар илгари ҳам халқаро сиёсатда муҳим ўрин тутиб келган. Бирок бугунги кунда Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти (БСТ), Жаҳон Банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) каби нуфузли ташкилотларнинг фаолияти ўта муҳим ва ҳал қилувчи аҳамият касб қилмоқда. Жумладан, жаҳон савдосининг 4/5 қисми Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти томонидан назорат қилинади, жаҳон савдоси қоидалари ушбу ташкилот томонидан бошқариб турилади¹.

Шу билан бирга, тобора ривожланиб бораётган глобал ОАВ ва электрон тармоқлари исталган давлат тўғрисида ижтимоий фикрнинг шаклланишига, ўзига хос “ахлоқий стандартлар”нинг юзага келишига, бу орқали миллий давлатлар сиёсатига муайян таъсир ўтказишга олиб келмоқда.

Дунёнинг турли минтақалари ва ҳудудларида фаолият кўрсатаётган ва шунингдек, катта сармояларга эга сиёсийлашган куч марказлари таъсиридаги замонавий ахборот технологиялари ва коммуникация воситалари айрим минтақа ва мамлакатларни онгли равишда “нишонга олиб”, мавжуд сиёсий режим билан фуқаролар орасига нифоқ солиш, шу йўл орқали мавжуд қонуний ҳукуматини заифлаштириш ва иложи бўлса, бартараф этиш амалиятини авжига чиқаришмоқда БМТ ва ЮНЕСКО ҳозирги замонда дунёдаги ахборот оқимлари ўртасидаги жиддий номувофиқликка қайта-қайта эътибор қаратмоқда. “Буни моддий таъминланганлик борасида ҳам, мазмунда ҳам кузатиш мумкин. Бугун Жануб давлатларида компьютерларнинг атиги 4 % и мавжуд, телефонларнинг 75 % и эса дунёнинг энг бой тўққиз давлатида жамланган... 39 та ривожланаётган давлатларда битта ҳам

¹ Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарих (1945-2010) Т.2011., 14-бет.

кундалик газета йўқ, яна 30 тасида фақат биттадан нашр бор. Шу пайтнинг ўзида Японияда 125 та, АҚШда 1687 та кундалик газета нашр этилади¹.

Давлатлар ўртасидаги анъанавий рақобатга асосланган муносабатлар тизимида эндиликда ахборот рақобати ҳам пайдо бўлди. Глобал ахборот маконида ҳокимиятни қўлга киритиш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Натижада, ахборот орқали бевосита ва билвосита инсон онги, ҳуқ-атвори ҳамда фаолиятига таъсир этиб, унинг устидан мафкуравий ва керак бўлса, сиёсий назорат ўрнатиш имконияти вужудга келди, глобал ахборот макони йирик давлатлар ва кучлар учун геостратегик интилишлар майдонига айланди.

Хуллас, давлатлар суверенитетига зиён етказаётган бундай хавф-хатарларнинг таъсирини камайтириш, миллий давлатчилик суверенитети манфаатлари устунлигига эришиш йўллари излаш бундан буён энг муҳим муаммолардан бири сифатида сақланиб қолади.

1.2.Сиёсий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари

Урушдан кейинги даврдаги ўн йилликларда ҳозирги дунёнинг ривожланган қисми ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳукуматларнинг роли янада кучайди ва жамият ҳаётининг муҳим жабҳаларида фаолликлари ошди. Бунга сабаб етакчи ижтимоий- сиёсий кучларнинг у ёки бу шаклда турмуш даражасини ошириш ва кейнсианслик (буржуазиянинг капиталистик халқ хўжалигини давлат монополистик усулда тартибга солиш назарияси) принципларининг қабул қилиниши бўлди.

Ғарбий Европадаги ижтимоий ислохотларнинг бош ташаббускори социал - демократия эди. Бир қатор давлатларда социал-демократик партиялар ҳокимият тепасига чиқишгач ёки парламентларда жиддий сиёсий кучларга айлангач, уларни қўллаб- қувватловчи касаба уюшмалари билан биргаликда бир қатор ислохотларнинг ташаббускорларига айланишди. Бу ислохотларга: бир қатор иқтисодий соҳаларнинг

¹ Ўша китоб.15-бет.

миллийлаштирилиши, ҳукуматнинг ижтимоий дастурларни кенгайтирилиши, иш вақтини кискартирилиши ва ҳоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин. Шу ислохотлар иқтисодий тараққиётнинг юксалишига мустаҳкам пойдевор яратди. Мамлакатда халқнинг турмуш даражасини кўтариш ва ҳукуматнинг иқтисодий куч-қудратини ошириш тенденциясини мустаҳкамлашда социал-демократиянинг хизматлари катта бўлди. Бу тадбирларсиз замонавий индустриал ривожланган дунёнинг ижтимоий -сиёсий тизимини тасаввур этиб бўлмас эди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, Германияда фашизм ва СССРда большевизм тажрибаларидан хулоса чиқарган ҳолда Европадаги социал-демократия реал сиёсатда марксизмдан алоқасини бутунлай узди ва ҳуқуқий давлатнинг ижобий томонларини тан олди. 1951 йилда Социалистик интернационал ўзининг Франкфурт Декларацияси номли принциплар дастурини қабул қилди. Унда демократик социализмнинг асосий принциплари баён қилиб берилган эди. Австрия, социалистик партиясининг 1958 йилда қабул қилган Вена дастури ва Германия социал-демократик партиясининг 1959 йилда қабул қилган Годесберг дастурида биринчи марта пролетариат диктатураси, синфлар ўртасидаги кураш, хусусий мулкни йўқ қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш ва ҳоказоларга ўхшаган қоидалар қатъий рад этилди. Кейинчалик социал-демократиянинг бошқа миллий отрядлари шу йўлдан боришди (Аммо бу осонлик билан бўлгани йўқ. Кимдир олдин, кимдир кейин, яна кимлардир 80-йилларда бу йўлнинг афзалроқ эканлигини тан олди).

Дунёнинг 42 та социал - демократик ва социалистик партияларини бирлаштирган Социалистик интернационал жаҳон тараққиётида ижобий факторлардан бири бўлди. Европа социал-демократияси Ғарб билан Шарқ ўртасидаги кескинликни юмшатишга, Хельсинки жараёнининг ижобий боришига, бошқа муҳим жараёнларга ва умуман кейинги ўн йилликларда халқаро аҳволнинг яхшиланишига ўзларининг ҳиссаларини қўшиб

келишди. Бунда В.Бранд, У.Пальме, Б.Крайский, Ф.Миттеран ва бошқаларнинг ҳиссалари беқиёс бўлди. Бу кишилар XX аср социал-демократиясининг кўзга кўринган намояндалари эдилар¹.

Бир қатор сабабларга кўра Ғарбий Европа давлатларининг либерал партиялари сўнгги қаторларга суриб ташланди. Аммо АҚШда ижтимоий ислохотларни амалга оширишда демократик партия етакчиликти ўз қўлига олди. Бу партия Ф.Д.Рузвельтнинг "янги йўналиш" давридаёқ либерализм ва социал реформизмнинг илғор ғояларидан ҳам унумли фойдалана бошлади.

Консерватив социал-иқтисодий кучларнинг каттагина қисми ҳам ижтимоий ислохотларнинг зарурлигини тушуниб ета бошлаган эди. Шуниси диққатга сазоворки, консерватив партиялар урушдан кейинги даврда ҳокимият тепасида бўлганларида ҳам маълум бир ўзгаришлар билан бўлсада илгари сурилган йўналишни сақлаб қолишга ҳаракат қилишар эди. Айрим ҳолларда эса ҳатто ижтимоий кўмак ва ҳукуматнинг ижтимоий дастурларини кенгайтиришга ҳам ҳаракат қилар эдилар.

Бошқача айтганда, инқилобий силкинишларга қарши бўлган кўпгина сиёсий оқимлар, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва турмуш тарзининг яхшиланиши каби масалаларда фикрлар яқдиллигига эга булишди. Шуниси диққатга сазоворки, 40-йилларнинг охиридан 60-йилларгача кўпгина ғарб давлатларида ҳукуматнинг ижтимоий ислохотларга аралашуви принциплари масалаларида мўътадил консерваторлар, либераллар ва социал-демократлар орасида ўзига хос келишув (консенсус) юзага келди. Умуман олганда бу даврда социал реформизм ва ҳукумат аралашувининг кейнсианс принциплари масалалари ўзининг чўққисига чиқди.

Аралаш иқтисодиёт тўлиқ шаклланиб бўлди. Бу иқтисодиёт органик жиҳатдан турли хил иқтисодий фаолият ва мулк шакллари (хусусий, жамоавий, давлат) нинг келишувидан келиб чиқди. Социал-реформистик ва социал-демократик ҳукуматларнинг давлат тепасида турган вақтларида

¹ Новейшая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) М. 2001. Стр 10.

айрим йирик корхоналарнинг ва саноат тармоқларининг тўлиқ миллийлаштирилиши (масалан, кўмир, темир йул транспорти) натижасида бир мунча йирик давлат секторлари юзага келди. Шундай қилиб, илғор Ғарбий Европа давлатларида бу сектор саноатнинг 20-25 % ни ташкил этди. Аралаш иқтисодиёт давлатнинг планли режалаштирилиши ва назорати, хусусий тадбиркорлик ташаббускорлигини ўзида жамлаб олди.

Иқтисодий соҳадаги ютуқлар фаровон ҳукуматнинг механизмлари ва асосий институтларининг шаклланишига имконият яратиб берди. Бу дастурларда кам таъминланган аҳоли қатламига ижтимоий ёрдам бериш, янги ишчи ўринларини яратиш, нафақа таъминоти, соғлиқни сақлаш ва маорифни кўллаб-қувватлаш каби масалалар марказий ўринларни эгалларди. Капитал ва меҳнат ўртасидаги муносабатларда ҳукумат аралашуви муҳим аҳамият касб этар эди. Давлат органлари тадбиркорлар ва касаба уюшмалари ўртасида чиқадиган низоларга барҳам бериш ва ўзаро муроасага келишларида ҳакамлик ролини бажара бошлади. Бу саъйи ҳаракатлар натижасида давлат органлари жамоавий шартномаларнинг имзоланишига ўз ҳиссаларини қўшар эди. Давлат соғлиқни сақлаш, маориф, илм-фан ва бошқа, соҳаларнинг ривожланишига фаол кўмак бериб келган эди. Шу билан барча фуқароларга тенг имкониятлар ва ижтимоий кафолатлар яратиб бериш кўзда тутилган эди. Давлат сиёсати кенг аҳоли қатламининг турмуш даражасини жамиятда тўла таъминланган қатламлар даражасига етказишга қаратилган эди. Бу ҳолатни нафақа таъминоти, бепул мактаб таълими, болалар учун оилаларга бериладиган нафақа, ишсизлик ва меҳнатга лаёқатсизлиги учун тўланадиган нафақаларда кўриш мумкин эди.

Бу принципларнинг тўлиқ бажарилганлигини, социализмнинг скандинавча ёки шведча моделини қабул қилган Дания, Норвегия ва Швеция давлатларида кўриш мумкин. Бу моделнинг характерли белгиларига: жуда қисқа вақт мобайнида юқори самарали иқтисодиётга эга бўлиш, барча меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш, қашшоқликни тугатиш,

дунёда энг ривожланган ижтимоий таъминот тизимини ташкил этиш, саводхонлик ва маданиятда юксак даражаларга эришиш мақсадлари туради. Баъзан бу моделни "функционал социализм" деб ҳам аташарди. Чунки бу моделда демократик давлат ижтимоий адолатни юзага келтириш учун миллий даромадни қайта тақсимлаш вазифасини амалга оширди.

Кўриниб турибдики, СССР ва бошқа социалистик давлатларнинг коммунистлари ва раҳбарлари томонидан назарияда илгари сурилган кўпгина принциплар, Ғарбий Европа, Шимолий Америка давлатларида бевосита амалга оширилган. Шундай сиёсат бир қатор муҳим иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий характердаги муаммоларни ечишда катта роль ўйнади. Иш ўринлари, уй-жой қурилиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари баҳоларини назорат қилиш, ишсизларга нафақа тайинлаш, қарилик ва меҳнатга лаёқатсизлиги туфайли тайинланадиган нафақалар жорий этиш ва бошқа муаммоларга барҳам беришда ҳукуматдан фойдаланиш йўли саноати ривожланган Ғарб давлатларининг ҳукмрон доиралар олдидаги ижтимоий муаммоларнинг камайишига олиб келди.

Бу фактни баҳолаётганда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бой ва камбағал бўлиб синфларга бўлинишни ҳозирги жамиятда ўзгармас бир ҳолат деб қарамаслик керак, чунки бозор иқтисодиёти ва хусусий тадбиркорлик паст табақадан чиққан кишиларни ҳам бой табақага айланишига йўл қўяди. Ёки аксинча, бой қатлам вакилининг паст табақадаги ёлланма ишчи кучига айлантириб қўйиши мумкин. Бу нарсалар тадбиркорлик қобилияти, билим ва омадга ҳам боғлиқ бўлади. Шу нуқтаи назардан, турли хил вазиятлар туфайли ҳокимият тепасида турган фракция ёки партия ўз-ўрнини бошқа сиёсий кучга бўшатиб бериши мумкин. Шундай муносабатларга доир кескин ўзгаришлар 70-90-йилларда бўлиб ўтди.

Лекин шуни таъкидлаб ўтиш керакки, капитализм жамиятда мавжуд бўлган, бўлаётган ва бўлиши мумкин бўлган муаммоларни барчасини еча олган эмас. Иккинчи жаҳон уруши даврида Ғарбга шундай қудратли

кучларни уйғотиш насиб бўлдики, маълум вақтга бўлса ҳам кризисни енгиш ва ҳаттоки урушдан кейинги даврда ижтимоий ва технологик тараққиётда жадал ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлди. Аммо, на нацизмнинг мағлубияти ва на коммунизмнинг сароб эканлиги ҳам ғарбий тизим ва ғарбий ҳаёт тарзининг мукамаллигига исбот бўлолмайди. Бундан ташқари, Европа маданий жамиятининг вице-президенти А.Леви, "тарих бизга бир неча маротаба замонавий демократия ва замонавий капитализм қарама-қаршиликлари ва инқирозлари коммунистик системанинг ғалаба қозонишига имкониятлар яратиб берганди" деб таъкидлаб ўтди¹.

Ғарбдаги моддий ҳаётнинг даражаси қанчалик юқори бўлмасин, инқироздан ҳеч ким қафолатланмаганлиги тўғрисидаги масала кун тартибидан олиб ташланмаган. Кенг масштабли ижтимоий дастурлар амалга оширилаётган бўлса-да, ижтимоий тенгсизлик муаммоси кўпгина мамлакатларда сақланиб қолди, айрим ҳолларда эса бу зиддият янада чигаллашиб кетди. Ижтимоий хотиржамлик ва стабиллик катта йўқотишлар ҳисобига амалга оширилмоқда. Баъзи давлатларда чуқур ижтимоий зиддиятлар, иш ташлашлар, стачкалар, намойишлар кўринишида бўлиб ўтмоқда. Бу ҳолатни урушдан кейинги дастлабки ўн йилликлардан то 70-йилларнинг охирига қадар иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларнинг сиёсий ҳаётида ишчи ва коммунистик ҳаракатларнинг актив фаолиятларидан ҳам билса бўлади. Бу давлатларнинг ҳукмрон доиралари томонидан 50 - 60 йилларда ижтимоий қонунлар, миллийлаштириш, ҳукуматнинг назорат қилиш функцияларини кучайтириш учун қабул қилган қарорларида ишчи ва коммунистик ҳаракатларнинг ҳам беқиёс ҳиссаси бор. Кейинги воқеалар шуни кўрсатиб турибдики, амалга оширилган тадбирлар етарли бўлмаган экан. Бу давлатларнинг кенг халқ оммаси орасида ҳукумат фаолиятидан норозилар хали ҳам топилади. Бундан ташқари, инқироз шароитида сўл ғояларнинг ва СССР бошчилигидаги коммунистик тузумнинг таназзулга юз

¹ Новейшая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) М. 2001. Стр 13

тутиши оқибатида 80-90 йилларга келиб коммунистик ҳаракат жиддий сиёсий куч сифатида барҳам топди. Иккинчи гуруҳ давлатлари томонидан илгари сурилган ғоялар жаҳон ижтимоий-сиёсий сахнасида изсиз йўқолди.

80 - 90 йилларга келиб Шарқий Европа ва СССР бутун дунёда катта тарихий аҳамият касб этадиган кенг масштабли воқеалар ва жараёнларнинг марказига айланди. Жаҳон ҳамжамиятида анъанавий, ғоявий-сиёсий қарашларни янгича изоҳлаш ва фикрлаш пайдо бўлди. Давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги иштирокини қайта кўриб чиқиш зарурлиги тўғрисидаги фикрлар яна илгари сурила бошланди. Бу шу билан изоҳланадики, 70-йилларнинг охири ва 80- йилларнинг бошига келиб, Ғарб давлатларида ҳукуматнинг аралашув тизими тўлиқ шаклланиб бўлган эди. Бу тизимнинг маълум бир аспекти ўзини оқлай олмай, келиб чиқиши мумкин бўлган инқирозларнинг олдини ололмай қолди. 70-80 йилларга келганда неоконсерватив тўлқин юзага келди ва кўпгина давлатларда сўл сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг мавқеи тушиб, ҳукуматга ўнг ва консерватив кучлар чиқишди. Улар илгари сурган дастурларнинг асосида давлатнинг иқтисодиётдаги ролини сусайтириш, денационализация, приватизация, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда хусусий ташаббускорлик, рақобат, бозор муносабатларини тиклаш масалалари турар эди. “Кам-бу яхши” формуласи куннинг долзарб шиорига айланди. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муаммоси ҳукумат ва халқаро сиёсатнинг энг муҳим масалалари қаторидан ўрин олди. 1980 йилда АҚШда ҳукумат тепасига Р.Рейганнинг келиши ва 1984 йил сайловларида қайта ғалаба қилиши, Англияда М.Тэтчер бошчилигидаги консерватив партиянинг сайловларда уч маротаба ғалаба қилиб ҳукуматни бошқариши, ГФР, Италия, Францияда бўлиб ўтган парламент ва маҳаллий сайловларнинг натижалари ўнг кучларнинг ғалабасини кўрсатиб турар эди. Бу даврда ўнг кучлар илгари сурган шиорлар ва ғоялар, бу давлатлардаги кенг халқ оммасининг хоҳиш-истаклари билан ҳамоҳанг эди. Кейинчалик бу ғоя ва шиорлар бошқа йирик ижтимоий-сиёсий

кучлар томонидан ҳам қўллаб қўрилди. Ҳаттоки, социалистик ва социал-демократик партиялар ҳам 80-90 йилларда ҳокимият тепасида бўлган чоғларида неоконсерваторларнинг децентрализация, ҳукумат ролини сусайтириш, денационализация каби иқтисодий сиёсатларидан кенг фойдаланганлар. СССР ва бошқа социалистик давлатларда марказлаштирилган режали иқтисодиётнинг таназзулга юз тутиши жаҳон ҳамжамиятида сўл кучларнинг кенг миқёсли ва чуқур инқирозига сабаб бўлди. Охирги икки-уч ўн йилликларда сўл партия ва ҳаракатлар, асосан коммунистларнинг ривожланган капиталистик давлатлар сиёсий ҳаётидаги иштироки пасайиб кетди. СССР ва бошқа социалистик давлатларда олиб борилган социалистик экспериментларнинг муваффақиятсизликка учраши жаҳон ҳамжамияти иккинчи гуруҳ давлатларининг обрўсини янада тушириб юборди. СССРнинг 30 - йилларда ишсизлик ва қашшоқликни тугатиш, социалистик қонунчилиқни шакллантириш, Ғарбда иқтисодий кризис рўй бераётган бир вақтда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун амалга оширган тадбирлари дунёдаги барча меҳнаткашларда катта таъсурот қолдирган эди. 70-йилларга келганда режалаштириш, марказлаштириш ва ижтимоийлаштириш шиорлари, социализм қурилиши жараёнида юзага келган қийинчиликларнинг соясида қолиб кетди. Ғарбда консерватизм, либерализм ва сўлларнинг баъзи бир элементларини бирлаштирган аралаш иқтисодиёт шаклланиб улгурди. Шу сабабли Ғарбда бу ғоя ўзининг эркинлиги, чидамлилиги ва ҳар қандай шароитга мослашиб-кета олиши билан ажралиб турди. Шарқий блокдаги мамлакатларда эса сўллар лойиҳаси "соф" ҳолатда ҳаётга тадбиқ этилган эди. Мантиқан олиб қараганда бу софликни жорий этиш ва сақлаб туриш учун қилинадиган чора-тадбирлар, давлатлардаги ички ва ташқи аҳволнинг янада кескинлашишига олиб келар эди. 70-80 йиллар арафасида сўллик ва Ғарбнинг ривожланган давлатларида сўллик элементлари негизидан келиб чиқиб шаклланган аралаш тизими

кризисга учради. Эндиликда бу тизимни ислоҳ қилиш ва янги шароитларга мослаштириш масаласи илгари сурилди.

Шарқда эса тизимни ислоҳ қилиш ва ўзгартириш масаласининг кўтарилиши, социализм илгари сурган асосий қоидаларнинг заифлашига олиб келади. Агар Ғарб мамлакатларида инқироз, тизимда ишдан чиққан мурувватларни алмаштириш орқали жамиятни соғломлаштиришга ёрдам берса, Шарқда эса гап, катта ислохотлар, яъни иқтисодий тизимнинг асосий қоидаларини тубдан ўзгартиришни кўз тутар эди.

Таҳлил этилаётган масаланинг негизида тоталитар характер касб этган советлар сиёсий тизимининг ўзига хос табиати ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Шарқда бу тизимни жаҳон ҳамжамиятида бўлаётган сиёсий жараёнлардан иқтисодий, сиёсий ва ғоявий жиҳатдан ажратиб қўйган (автаркия) шароитдагина сақлаб туриш мумкин эди. Тасодиф эмаски, тоталитар режим ўзининг ривожланиш чўққисига, жамият тўлиқ изоляция этилган даврда эришган эди. Бу асосан, 30-50 йиллар ва қисман 60 йилларни ўз ичига олган эди. Ахборот ёки телекоммуникацион инқилоблар, вақт ўтиши билан давлатлар ўртасидаги чегараларга ўз таъсирини кўрсата бошлади. Ахборот ва ғоялар оқимининг кучлилиги, яқин келажакда давлат чегараларини қулфда ушлаб туриш фойдасиз эканлигини кўрсата бошлади. Дастлаб гитлерчилар Германиясининг тор-мор этилиши, сўнгра СССР ва бошқа социалистик давлатларда олиб борилган социалистик тажрибаларнинг мағлубиятга учраши тоталитар режимнинг кишилиқ жамияти тараққиёти учун ўлкан тўсиқ эканлигини кўрсатиб берди. Бундан ташқари, СССР, совет блоки ва социалистик ҳамдўстликнинг емирилиши, жаҳон сиёсий сахнасида бир-бирига қарама-қарши бўлган уч дунёга бўлинишига ҳам барҳам берди.

СССРнинг таназзулга юз тутиши ва "совук уруш" сиёсатининг тугаши натижасида, жаҳонда икки қутблиликга барҳам берилди. Ғоявий - сиёсий жиҳатдан "Ғарб" тушунчасига ҳеч қандай эҳтиёж қолмади. Япония Осиё-Тинч океан ҳавзасидаги янги индустриал давлатлар билан биргаликда

гўёки Осиёга қайтди. Ғоявий тизимларидан қатъий назар бошқа минтақалар ва давлатлар билан мустақил равишда ўз муносабатларини ўрнатишга қодир бўлган Осиё давлатларига айланди. Жаҳон ҳамжамиятини ғоявий - сиёсий ва тизим критерияларига кўра дунёни уч бўлакка ажратиш эҳтиёжи йўқолди. Демократик принципларнинг глобал жиҳатдан ғалаба қилиш тенденцияси яққол кўриниб қолди.

XX асрнинг иккинчи ярмида демократлаштириш жараёни либерал демократия институтлари ва кадриятларининг кенг миқёсли тараққиётини яққол кўрсатиб берди. Урушдан кейинги даврга келиб, Ғарбий Германия, Италия, Япония, Ҳиндистон ва бошқа бир қатор давлатларда демократик режимлар ўрнатилиб бўлган эди. Охирги икки ўн йилликда демократик режимлар, авваллари авторитар ва тоталитар режимлар ҳукмронлик қилган бошқа Европа давлатларида, Осиё ва Лотин Америкасининг бир қатор давлатларида ҳам ўрнатилди. 70-йилларнинг ўрталарига келиб, Жанубий Европада диктаторлик режимлари ҳукмронлик қилиб келган Испания, Португалия ва Грецияда юзага келган инқилобий ҳаракатлар, деярли бутун дунёда янги демократик тўлқинларни келтириб чиқарди.

Лекин 80- йилларнинг охири- 90 йилларнинг бошида СССР ва Шарқий Европа мамлакатларида руй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва инқилобий воқеалар, дарҳақиқат бутун жаҳон ҳамжамиятини ларзага келтирди. Бу умуминсоният ҳаётида катта тарихий аҳамиятга эга бўлиб, халқаро муносабатларида кескин бурилиш ясади. Атиги қандайдир бир ярим - икки йил ичида Шарқий Европа давлатлари демократик йўлни танлаб, ислохотларни қатъий бошлаб юбордилар. Кўпчилик янги ва мустақил давлатлар бозор иқтисодиёти ва сиёсий қурилишда демократик йўлни танладилар.

Лотин Америкасида демократия кўзга кўринарли ютуқларни қўлга киритди. Африка қитъасида 1989 йилдан сўнг, бир партияли ва авторитар режимлар ҳукмронлик қилган давлатлар чуқур кризисни ўз бошидан

кечирди. Бу ҳолат Африкада ҳам демократия кўзга кўринарли ютуқларни кўлга кирита бошлаганидан далолат эди. 1991-1992 йиллар мобайнида жуда кўплаб Африка давлатларида (Бенин, Буркина- Фасо, Камерун, Мадагаскар, Мавритания, Намибия, Нигерия, Сенегал ва бошқа) кўппартиявийлик асосида сайловлар бўлиб ўтди¹. Филиппин, Тайван, Жанубий Корея, Покистон ва Бангладеш давлатларида ҳокимият авторитар режимлар қўлидан демократик йўл билан сайланган ҳукуматлар қўлига ўтди. Ҳудди шундай ўзгаришлар Яман ва Иордания каби араб давлатларида, ҳамда Албания, Мугулистон, Непал ва Бенин давлатларида ҳам амалга оширилди. Шу билан бир қаторда, жаҳон сахнасида ўз ўрни ва таъсир доирасига эга бўлган давлатларнинг катта гуруҳи сақланиб қолган бўлиб, уларда ҳозирги даврда ҳам ярим демократик ва очикча авторитар режимлар ҳукмрон мавқега эгадир.

1.3.Ижтимоий- иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари

Иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг, ривожланган капиталистик давлатлар олдида турган асосий масала вайрон қилинган иқтисодиётни қайта тиклаш бўлди. Бу муаммо ўз ечимини топгач, иқтисодиёт узоқ давр мобайнида жадал суръатлар билан ривожланиш йўлига ўтди. Урушдан кейинги даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида фан-техника тараққиётининг тез суръатлар билан ривожланишини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ҳолатда фан-техника ютуқларининг ишлаб чиқариш янги жабҳаларига тадбик этилиши билан бир қаторда, ўзи ҳам бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди.

Фан-техника тараққиётининг биринчи тўлқини 40 йилларнинг охири-50 йиллар бошиларини ўз ичига олиб, иқтисодий инфраструктурада инқилобий ислохотлар ўтказилди, ишлаб чиқаришда роботлаштириш

¹ Новейшая история стран Европк и Америки XX век (1945-2000) М. 2001. Стр 17

радиотелевизион, авиакосмик ва бошқа янги соҳалар ташкил топди. Урушдан кейинги даврнинг характерли хусиятларидан бири сифатида ҳарбий-саноат комплексининг кенг миқёсда тараққий этганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Фан-техника ютуқлари туфайли тамоман янги типдаги қурол-яроғларни яратиш ва уларни қисқа муддатларда исталган мўлжалга етказиб бориш имконияти туғилди. Бу ва бошқа факторлар умумлаштирилганда саноат ва қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, иқтисодий суръатларни янада ошириш имконини очиб берди. 50-60 йилларда "немис муъжизаси", "Италия муъжизаси" ва шунга ўхшаш тушунчалар одатий ҳолга айланди. Бу тушунчалар шу давлатларнинг жадал суръатлар билан ривожланаётганини билдирар эди.

70 йилларнинг иккинчи ярмига келиб фан-техника тараққиётининг янги тўлқини юзага келди. Бу тўлқин информатсион ёки телекоммуникацион инқилоб деб номланиб, замонавий капитализм ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйди. Бу инқилобий ўзгаришлар туфайли ахборотлаштириш, компьютерлаштириш, электрон роботлаштириш, электрон-ҳисоблаш машиналаридан фойдаланиш, дастур билан бошқариладиган станоклардан фойдаланиш, ахборотларни қайта ишлаш ва сақлаш, интеграл схемаларини қўллаш каби жараёнлар ишлаб чиқариш соҳаларига тадбиқ этилди.

Янги технологияларнинг кириб келиши натижасида меҳнатнинг ўрни, аҳамияти ва характери тубдан ўзгарди. Эндиликда ишчилар ва хизматчилар ишлаб чиқариш жараёнларида фақатгина оддий ишчи кучи сифатида қатнашмасдан, назорат қилиш ва тартибга солиш функцияларида ҳам иштирок эта бошлади. Эндиликда ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат ва капиталдан ташқари, ахборот ва билим кўникмалари ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Янги технологиялар билан лаборатория тадқиқотлари натижалари ўртасидаги алоқалар, фан ва фундаментал тадқиқотларнинг натижалари давлатлар ва халқлар ўртасида технологик тараққиёт ва иқтисодий

рақобатбардошликда катта аҳамият касб этди. Фандаги ихтироларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш муҳлатлари кескин равишда қисқариб борди. Бу омилнинг қай даражада муҳимлигини англаш учун 1988 йили жаҳонда тадқиқотлар ва ихтироларга сарфланган умумий ҳаражатларнинг миқдори тахминан 450-500 млрд долларни ташкил этганлигини таъкидлаб ўтиш кифоя. Бу сарф-ҳаражатларнинг катта қисми индустриал ривожланган давлатлар ҳиссасига тўғри келди. Жумладан, бу ҳаражатларнинг 140 млрд доллари АКШ, 90 млрд доллари Ғарбий Европа ва Канадага, 50 млрд доллари Япония ҳиссасига тўғри келди.

Ахборотлаштириш ва бошқа хизматларга глобал технологик тизимларнинг жорий этилиши масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этди. Об-ҳаво, коммуникация, навигация ва бошқа таркибий қисмларни ўз ичига олган бу тизимлар жуда катта ижтимоий- иқтисодий аҳамиятга эгадир. Иқтисодиётнинг ахборотлаштириш, энергияни тежаш илм-фан соҳаларининг эволюцияси саноатда табиат ресурсларига бўлган қарамликни кескин камайтирди. Автомобиль ишлаб чиқаришида қўлланилаётган ярим ўтказгичли чиплар, пластмассалар, янги технологияли (шиша толали) кабеллар ва бошқалар кам хом ашё талаб қилади. Келажакда бу тенденция, шак-шубҳасиз баъзи бир табиат ресурсларини ишлаб чиқаришда қўллаш жабҳаларининг ортишига олиб келади.

Урушдан кейинги даврда фан ва технологияларнинг ривожланиши қишлоқ хўжалигида ҳам катта ютуқларга олиб келди. "Яшил инқилоб" деб ном олган бу феномен натижасида буғдой, маккажўхори, гуруч ва бошқа бошоқли экинлар навлари сифат даражасининг яхшиланиши, дала шароитида ўтказилган тажрибалар натижалари қишлоқ хўжалигида ижобий ўзгаришларга олиб келди. Селекционерликда эришилган ютуқлар туфайли ривожланган давлатлар қишлоқ хўжалигида ҳосилдорлик ва сифат даражаси юқори бўлган экинлар кўпайди. 1950-1985 йиллар орасида ғалла етиштириш

ҳажми, аҳолининг ўсиш даражасидан анча ошиб кетди. Ғалла етиштириш 700 млн тоннадан 1,8 млрд тоннага етди. Аҳолининг ўсиш даражаси эса шу даврда йилига 2 % ни ташкил этди¹. Молекуляр биология соҳасининг ривожланиши турли хил табиий касалликларга чидамли навларнинг яратилишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида ер юзида доимо мавжуд бўлган озиқ-овқат маҳсулотларининг танқислиги муаммосига барҳам беришга кенг имкониятлар очди.

Ривожланган мамлакатлар юксак техника технологиялар воситасида глобаллашув жараёнларидан кўпроқ фойдаланиш имкониятига эга ҳисобланади. Уларнинг мақсади кам ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар хом ашёсидан, ишчи кучи, товар сотиладиган бозорларидан фойдаланишдир. Бундай шароитда ривожланаётган давлатлар ишлаб чиқариш, жаҳон бозорига товар экспорт қилиш борасида ривожланган давлатлар билан рақобатга киришишга мажбур бўлади, глобаллашувнинг салбий таъсирига қарши туришга интилади ва ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилади. Улар ўз иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши йўлида қулай шароитлар яратиш йўлини излайди ва хўжалик ҳамда сиёсий мўлжал бўйича минтақавий бирлашмаларни яратади. Шу муносабат билан минтақавий интеграция жараёни шаклланади, бунда давлат гуруҳлари ўз анъаналари, манфаатлари ва геополитик шароитларига мувофиқ ҳолда ўз ривожланиш йўлини қарор топтиришга интилади. Шундай қилиб, XX аср охири XXI аср бошига келиб глобаллашув, интеграция ва миллий суверенитет ҳозирги замоннинг ягона жаҳон жараёнидаги таркибий қисмларга айланиб қолди.

Глобаллашув ва миллий суверенитет муносабатларида манфаатли кураш ва рақобат кўзга ташланмокда. Бу ўзаро кураш - рақобатда кадрлар салоҳияти, уларнинг билими, малакаси, янгиликларни ўзлаштириши ҳамда ишлаб чиқаришга жорий қилиш қобилияти муҳим аҳамиятга эга бўлади. Буни бир сўз

¹ Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарих (1945-2010) Т.2011., 25-бет.

билан жамиятнинг интеллектуал салоҳияти ва унинг иродаси билан ифодалаймиз ва боғлаймиз.

Миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ҳамма даврларда ҳам долзарб масала бўлиб келган, лекин ҳозирги пайтдаги халқаро муносабатларнинг мураккаб сифат босқичига кўтарилиши билан янгича маъно мазмун касб этмоқда. Минглаб километр узоқликдаги давлатлар билан манфаатли алоқалар, ривожланган давлатларнинг минтақага нисбатан геополитик мақсадлар стратегиясининг ишлаб чиқиши миллий манфаатларни ҳимоя қилишда интеллектуаллар кучидан фойдаланиш талабини қўймоқда.

Бугунги кунда миллий манфаатларни ҳимоя қилиш глобаллашув жараёнлари билан боғлиқ ҳолда қуйидаги йўналишларда долзарбланимоқда.

1. Иқтисодий соҳада.
2. Сиёсий соҳада.
3. Ижтимоий соҳада.
4. Маънавий-мафкуравий соҳада.
5. Илмий-интеллектуал соҳада.
6. Мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш соҳасида.

Ушбу соҳалардаги миллий манфаатларни ҳимоя қилиш жуда мураккаб масала бўлгани учун ўзаро чегарадош давлатлар минтақавий интеграция имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат қилишмоқда. Европа иттифоқи, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари иттифоқи, АҚШ, Канада, Мексика ҳамкорлиги, Африка давлатлари иттифоқининг тузилиши ва фаолияти бунга ёрқин мисол бўла олади. Лекин миллий манфаатларни илгари ўзининг ҳозиргидек мураккабликлари билан намоён қилмаган янгича шароитларда фақатгина кадрлар интеллектуал салоҳиятини ошириш ва улардан самарали фойдаланиш орқалигина ҳимоя қилиш мумкин.

Глобаллашув трансмиллий компанияларнинг халқаро даражада даромад олишга интилишига асосланади. Бу эса, саноати яхши ривожланган мамлакатларга фойда келтиради, чунки, улар янги техника-технологиялар,

саноат товарларини сотиб ёки капитал экспорт қилиб катта даромад олади. "XXI асрнинг бошида дунё миқёсида яратилган замонавий техника ва технологияларнинг 35,8 фоизи АҚШ зиммасига тўғри келади (бу кўрсаткич Японияда - 17,6, Германияда - 6,6, Буюк Британияда - 5,7, Францияда - 5,1, Хитойда - 1,6 фоизни ташкил этди)¹. Табиийки, бундай қудратга эга мамлакат иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳамда маданий глобаллашув жараёнининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи, етакчи омилига айланди. Глобаллашув жараёнлари ривожланган мамлакатларнинг янада гуллаб-яшнашига ёрдам бераверади. Америкалик футуролог Х.Макрей бундан буён Американинг барча соҳалардаги интеллектуал устунлиги сақланиб қолиши, унинг маданияти, ғоялари ва тили бутун дунё бўйлаб тарғиб этилишига ҳеч қандай тўсиқ йўқлигини таъкидлайди.

Саноати кам ривожланган мамлакатларда эса ишсизлик, аҳолининг маълум бир қисми қашшоқланиши, мамлакат иқтисодиёти ривожланган давлатлар иқтисодиётига ўта боғланиб қолиши каби салбий ҳолатларга олиб келиши мумкин. "Глобаллаштириш ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга. У ер шари аҳолисининг кўпгина қисмини ишсизликнинг жиддий муаммоларига дучор этиши ва иш ҳақи ҳамда даромадлар дипаритетининг (фарқланиш, ажралиш) ўсишига олиб келиши мумкин. Бу эса, демократик институтларнинг тараққиёт ва иқтисодий сиёсат устидан назоратини йўқотиш хавфини келтириб чиқаради. Масалан, Бутун дунё бўйича аҳолининг табақаланиши жараёни кучайиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. 1960 йилда 20 фоиз энг бой ва 20 фоиз энг камбағал давлатларнинг даромадлари ўртасидаги фарқ 30:1 нисбатни ташкил этган бўлса, бу ҳолат 1990 йилда 60:1, 1997 йилда эса 74:1 даражагача кўтарилди². Лекин глобаллашув жараёнларидан ҳам қочиб қутула олмаймиз ёки глобаллашув жараёнларида иштирок этмаслик битта давлатда иқтисодий биқиқликни ёки

¹ Ҳ.Кичиклов. Халқаро муносабатлар назарияси ва дипломатияси тарихи (ўқув методик мажмуа) Термиз 2011, -Б 96.

² Ўша китоб –Б96.

мамлакат иқтисодиётида автаркияни (бирор давлатнинг ички сиёсатда ўз-ўзини таъминлаши) келтириб чиқарадики, унинг салбий оқибатлари СССР, Албания давлатларининг тарихидан маълум. Автаркик хўжаликда истеъмол эҳтиёжларини қондиришда фақат маҳаллий ишлаб чиқаришга таянилганлиги учун хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар қилинмайди, натижада бу мамлакатга янгиликлар кириб келиши камаяди, хомашё етишмовчилиги, товар ишлаб чиқаришда сифатни ошириш учун интилиш сусаяди. Мамлакат иқтисодиётида биқикликнинг вужудга келиши қолоқликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда шундай концепция мавжуд. 'Келажакда дунё давлатлари ўртасида ривожланиш жиҳатидан етакчиликни хомашё захираларига бой давлатлар эмас балки интеллектуал салоҳияти юқори давлатлар эгаллайди. Шунинг учун ҳам кўпгина табиий хом ашёга бой давлатлардан юқори интеллектуал қобилиятга эга кишилар чиқиб кетмоқда ёки ривожланган мамлакатлар ўзларининг ривожланиш изчиллигини таъминлаш учун ақл эгалари, иқтидорлиларни сўриб олишга ҳаракат қилмоқда. Улар орасида йирик кашфиётчилар, олимлар ҳам бор. Бу ҳолатнинг асосий сабаблари: А) Глобаллашув жараёнлари туфайли турли давлатлар ўртасида миграция жараёнлари фаоллашуви; Бу эса кам ривожланган ёки ривожланаётган мамлакатда кадр, обрў-эътибор топмаган олимни бошқа жойдан муносиб мавқе излашига олиб келади. Ушбу муаммо турлича номланса, изоҳланса ҳам ақл ўғирлаш, олимларнинг қочиши, билимдонлар арази, олимларни оғдириб олиш, билимдонларнинг кетиб қолиши деб аталмоқда, лекин унинг моҳияти битта: олимлар илм-фан билан шуғулланишга, муносиб ҳаёт кечиришга зарур шарт-шароитларни яратиб берувчи мамлакатларга томон интиладилар. Бошқача айтганда, бу ишчи кучлари миграциясининг бир кўриниши, холос. Яхши шароитлар мавжуд мамлакатларга кўчиш - бу табиий миграция жараёни ҳисобланади. Аммо

мазкур муаммо ўз олимларидан жудо бўлаётган мамлакат учун ачинарли вазиятларни келтириб чиқаришини унутмаслигимиз лозим.

В) Ривожланган мамлакатларда юқори даромад олишнинг мавжудлиги; билимдонларнинг кетиб қолиши икки хил шаклда намоён бўлади: биринчиси, олимларни ижодий фаолият соҳасидан ижодий фаолият билан боғлиқ бўлмаган соҳаларга, айниқса тижорат соҳасига ўтиб кетиши (мутахассис О.Жарекова маълумотларига кўра Россияда мавжуд илмий потенциалнинг 30 фоизидан, баъзи минтақаларда эса 50 фоиздан кўпи илмий тадқиқот муассасалари, конструкторлик бюrolари лабораторияларидан тижорат-тадбиркорлик соҳасига ва давлат аппаратига ўтиб кетган); иккинчиси, олимларнинг ташқи миграцияси орқали ўз ватанларидан ривожланган мамлакатларга доимий яшаш учун кетиб қолиши (АҚШ миллий илмий фонди маълумотларига кўра ўтган асрнинг 90-йилларида жаҳон миқёсида обрўга эга бўлган математикларнинг 70-80 фоизи, назариётчи физикларнинг 50 фоизидан кўпи Россиядан АҚШга кетиб қолган, умуман, табиий фанлар соҳасида мамлакат мутахассис-олимларининг ярмидан кўпи МДХ мамлакатларини тарк этганлар)¹.

С) Кашфиётчилар, йирик олимлар томонидан яратилган билимларни ўзлаштириб олишда ишлаб чиқарувчиларнинг интеллектуал салоҳияти етарли эмаслиги. Бу ҳолатнинг мавжудлиги илм-фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш эҳтиёжининг талаб даражасига кўтарилишига халақит беради.

Интеллектуал салоҳияти қудратли бўлган мамлакатгина дунё бозорида шафқатсиз рақобат муҳитида ўз ўрнига эга бўлади, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ривожда барқарорликка эришади, деган қатъий хулосага келиш мумкин. Шунинг учун ҳам кўпгина ривожланган давлатлар интеллектуалларни ўзларига оғдириб олишга ҳаракат қилмоқда (масалан, АҚШ GREEN CARDлар ёрдамида мутахассисларни ўз мамлакатига чақириб олиши, Германия академик алмашув хизмати - ДААД фаолиятларида

¹ Ўша китоб –Б 97.

кўришимиз мумкин) ва ўзларининг миллий манфаатларини ҳимоя қилишда улардан фойдаланмоқда. Миллий манфаатларни ҳимоя қилишда интеллектуал салоҳият эса нафақат таълим жараёни орқали, балки олимлар, билимдонларни кетиб қолишининг олдини олиш чоралари орқали ҳам таъминланади. Глобаллашувнинг шиддатли жараёнларида мамлакатлар миллий иқтисодиётни юксалтиришда интеллектуал элита қисмини сафарбар қилиш ва уларни банд қилишни давлат сиёсати даражасига кўтариши талаб этилади. Айниқса интеллектуал элита кучларини ишлаб чиқариш учун техника ва ускуналар тайёрлаш, етказиб беришга йўналтириш, сафарбар қилиш глобаллашув жараёнларининг салбий таъсиридан ҳимояланиш учун зарур.

Юқорида таъкидлаб ўтилган жараёнлар таъсирида XX асрнинг иккинчи ярмида ғарб жамиятининг ижтимоий структураси ҳам тубдан ўзгарди. Фан ва техниканинг ривожланиши ишлаб чиқаришнинг кишилиқ омилларига ҳам катта таъсир кўрсатди. Биз бу ҳолатни ишчи кучларнинг маълумоти ва малаксининг мислсиз даражада ошганлигида, ақлий меҳнат билан банд бўлган мутахассислар, турли хил касб эгалари, экспертлар, илмий-техник ходимлар ва инженерларга нисбатан эҳтиёжнинг ортганлигида кўришимиз мумкин. Амалга оширилган тадбирлар меҳнатни ташкил этиш характери, ишлаб чиқариш билан меҳнат ўртасидаги муносабатларда, иш билан таъминланганлик структурасида ҳам кўзга кўринарли ўзгаришларга олиб келди. Ишлаб чиқаришга фан-техниканинг кенг суръатда жорий этилиши туфайли янги соҳалар ва бу эса ўз навбатида юқори ҳақ тўланадиган, катта обрў-эътиборга эга бўлган юқори малакали янги касбларнинг (программист, биотехнолог, компьютер бўйича мутахассис ва бошқа) пайдо бўлишига олиб келди. Давлат ва ҳукумат бошқаруви тизимларида, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш, қурол-яроғ ишлаб чиқариш каби соҳаларда ақлий меҳнат фаолиятини олиб борадиган хизматчиларнинг сони кундан кунга кўпайиб борди. Бундай мутахассисларни давлат бюрократияси, ижтимоий сиёсий ташкилотлар, оммавий-ахборот воситалари, радио ва

телевидени тармоқларидаги маъмурий-хизмат лавозимларига жалб этиш жараёнлари янада кучайди.

Ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан эътиборли қатлам сифатида шаклланган “янги ўрта синф”нинг сон жиҳатидан ортиб бориши, индустриал жамиятда ижтимоий структуранинг ўзгаришига олиб келди. Буржуазия ва пролетариат синфлари ўртасидаги кураш ўрнига, аниқ дифференцияланган “кўп қатламли” ижтимоий структура юзага келиб, қаватларнинг асосий қисмини ўрта синф вакиллари эгаллаган эди. Ўрта синф таркибида ҳам баъзи бир ўзгаришлар юз берди. Авваллари бу синф асосини фермерлар, майда тадбиркорлар ва акционерлар ташкил этган бўлса, эндиликда улар қаторига “оқ ёқалилар” деб ном олган қатлам ҳам қўшилади. Булар инженер-техник кадрлар, менеджерлар, ҳукумат бюрократияси вакиллари, маркетинг, ахборот каби бошқа ижодий ва интеллектуал касбларнинг вакиллари эди. Шундай қилиб, эски жамиятнинг пирамида шаклидаги ижтимоий структураси ўрнини ромби шаклидаги янги ижтимоий структура эгаллади. Бир типдаги ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар ҳам аниқ кўриниш касб этди.

Ҳозирги ғарб социологиясида оммани бир қатор таянч категорияларга ажратиш қабул қилинган. Олий олий синф (асосан йирик корпорация эгалларининг шериклари ва менеджерлари, олий маъмурий ва ҳарбий лавозим эгалари, маданият, медицина ва фаннинг кўзга кўринган намояндалари); олий синф (фирма менеджерлари, олий инженер-техник кадрлар, ҳуқуқшунослар, университет ўқитувчилари, биржа брокерлари ва юқори иш ҳақи олувчи врачлар); олий ўрта синф (ўрта бўғин бошқарувчилари, ўқитувчилар, врачлар); ўрта ўрта синф (суғурта компанияларнинг хизматчилари, банк клерклари, ишчиларнинг олий тоифаси, бошланғич мактаб ўқитувчилари, тарбиячилар); паст ўрта синф (автомеханиклар, сартарошлар, автотранспорт ҳайдовчилари, барменлар, почта ва меҳмонхона хизматчилари, полициячилар, малакали ишчилар); ўрта паст синф (таксичилар, официантлар, швейцарлар, ўрта малакали ишчилар);

пастдан паст синф (малакасиз ишчи кучи, ҳовли тозалигига қаровчи хизматкор, аҳлат тозаловчилар, боғбонлар, уй хизматчилари) ва люмпенлашган ишсизлар, дайдилар¹.

Индустриал жамиятнинг анъанавий синфларидан фарқ қилган ҳолда замонавий ижтимоий гуруҳлар нафақат ишлаб чиқаришда тутган ўрни ва жойига қараб, балки даромад олиш даражаси, маълумот олиш имконияти, мода ва ижтимоий обрў-эътиборига қараб фарқлана бошлади. Бу дарҳақиқат очик жамият бўлиб, ҳаётий ва ижтимоий плюрализмга асосланган эди.

Ғарб жамиятида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг янги босқичга кўтарилиши, жамият ривожланиши тушунчаларининг ўзгариши, технологик тараққиёт сифат даражасининг ошиши, халқаро иқтисодий маконга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Янги коммуникация воситалари бутун ер юзида иқтисодий-савдо алоқалари олиб боришни осонлаштирибгина қолмай, бошқа хизматларни ҳам ўз вақтида сифатли бажариш имконини яратди. Аниқланган маълумотларга қараганда, тўғридан-тўғри йўналтирилган чет-эл инвестицияларнинг умумий ҳажми 1995 йилда 2,6 трлн долларга етиб, бир йил давомида 235 млрдга ошган. Шу маблағнинг 90 % трансмиллий корпорацияларга тўғри келган. 1992 йилга келиб, капиталларнинг йиллик ҳаракати 1 трлн долларни ташкил этган. Глобал савдо оқимларнинг радикал трансформацияси юз берди. Халқаро савдо жаҳон савдосининг ҳажмини оширадиган кучли омилга айланди. XX асрнинг сўнгги чорак аср давомида халқаро савдо ҳажми йилига ўртача 5,5 % ошиб борди. Транс Кўпмиллий корпорацияларнинг 1992 йилги савдо ҳажми 5,5 трлн долларга етди. Ўша йили бутун жаҳон экспортининг умумий ҳажми 4 трлн долларни ташкил этган эди. Бундан ташқари, ўша йили чет эл инвестициялари ҳажми 2 трлн долларни ташкил этган бўлса, 1987 йилда бу кўрсаткич, шу сумманинг ярмини ташкил этган холос².

¹ Новейшая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) М.2001. стр-20.

² Ўша китоб. Стр- 21.

Жаҳон иқтисодиётида интеграцион жараёнлар кучайиб борди. XX асрнинг охирига келиб, жаҳонда 15 та интеграцион бирлашмалар мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги ўз тузилишига кўра тўла шаклланмаган ҳолатда эди. Аммо бу ташкилотларнинг баъзилари эса, маълум бир ютуқларга эришган ва реал иқтисодий, айрим жабҳаларда эса сиёсий кучга ҳам эга бўлдилар. Биринчи галда бундай ташкилотларга ҳозирги даврда 27 та давлат аъзо бўлган Европа Иттифоқи ва Мексика, Канада ва АҚШни ўз таркибига олган Шимолий-Американинг эркин савдо ассоциацияси (НАФТА)ни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Бутунжаҳон банки, Халқаро Валюта Фонди ва бошқа молиявий ташкилотлар, институтлар фаолият кўрсатмоқда. ХВФ 35 та аъзо давлатлардан (таъсис этган давлатлар) ташкил топган кичикроқ бир ташкилотдан, деярли бутун жаҳон иқтисодиётини қамраб олган ташкилотга айланди. Ҳозирги даврда халқаро ташкилотлар билан алоҳида олинган давлатлар ўртасида ҳам алоқаларнинг ривожланиш жараёнлари ҳам кузатилмоқда. Шу билан бир қаторда миллий иқтисодиётларнинг бир-бирларига бўлган таъсир доираларининг даражалари ва масшталлари ҳам ошиб бормоқда. Масалан, шундай фикр бор, яъни қачонки АҚШ иқтисодиёти акса урганда, қолган барча давлатларнинг иқтисодиётида ўпка шамоллаши рўй беради. Бир давлатда юзага келган инфляция, бошқа давлатларда ҳам инфляция келиб чиқишига туртки бўлади. Нефтни экспорт қилувчи давлатлар томонидан нархнинг оширилиши бошқа маҳсулотларнинг ҳам жаҳон бозорларидаги нархларини ошишига сабаб бўлади. Шунинг учун нефть, газ, кофе, сут ва бошқа маҳсулотлар нархларнинг оширилиши ёки туширилиши бир давлат ҳукумати даражасида эмас, балки ЕИ, ОПЕК, ОЭСР ва бошқа халқаро ташкилотлар даражасида амалга оширилади. Жаҳонда мавжуд бўлган бошқа муаммоларнинг ечимини топиш жараёнида шундай ҳолатни кўришимиз мумкин.

Бу ва бу каби ижобий ҳаракатлар ва ўзгаришлар жаҳон иқтисодиётида кўппрофилли транснационал корпорациялар, банклар ва бошқаларнинг ташкил топишига олиб келмоқда. Трансмиллий компаниялар фаолияти соҳаларининг кенгайиши ва капиталларнинг ҳаракати алоҳида олинган давлатлардаги иқтисодий чегараларнинг йўқолиб бораётганлигига сабаб бўлмоқда. Бутун ер юзи ягона глобал иқтисодий тизимга айланиб бормоқдаки, қолган алоҳида олинган миллий иқтисодиётлар бу тизимнинг таркибий қисмини ташкил этмоқда.

Аста-секинлик билан бўлсада, учинчи дунё давлатлари иқтисодиёти жаҳон иқтисодий тизимига таркибий қисм сифатида кириб келди. Бу давлатлар сиёсий мустақилликка эришгач, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўз ривожланиш йўлига кириб бора бошлади. Аммо бу давлатларнинг ривожланиш йўлига собитқадамлик билан ўтишларига мустамлакачилик давридаги мерос ўзининг салбий таъсирини кўрсата бошлади. Монокультурачилик (қишлоқ хўжалигида фақат бир хил экин билан чегараланиш) қолоқлик, собиқ метрополиялар билан олиб борилган бирёқлама иқтисодий алоқалар, ижтимоий дифференциялаш жараёнларининг охирига етказилмай қолганлиги, патриархал ҳамда капитализмгача бўлган анъанавий муносабат ва алоқаларнинг яшовчанлиги индустриал давлатлар билан тенг алоқалар ўрнатилишига баъзи давлатларда ҳозирги даврда ҳам тўсқинлик қилиб келмоқда. Аҳоли умумий ҳажми ичида, ишчилар синфининг сони ортиб борсада, бу кўрсаткич айрим давлатларда 15-20 % ташкил этади. Учинчи дунё давлатлари ривожланган давлатлар билан олиб бораётган иқтисодий алоқаларининг характерини ўзгартириш учун қатъий кураш бошлади. Бу эса ўз навбатида ривожланган давлатларнинг Афро-Осиё дунёси давлатлари билан олиб борадиган алоқаларининг характерини ўзгартиришларига мажбур қилди. Бу муносабатлар эндиликда ҳарбий ва сиёсий куч методларига асосланган ҳолда эмас, балки дипломатик йўллар билан олиб боришга мўлжалланган эди. Ривожланаётган буйсундириш

методига катта ўрин берилди. 70-йилларнинг ўрталарига келиб, учинчи дунё давлатлари БМТ Бош Ассамблеясида янги халқаро тартибни ўрнатиш тўғрисидаги Декларация ва иқтисодий ёрдам кўрсатиш принципларини ўзгартириш, валюта тизимини ўзгартириш, савдо сотиқдаги тенгсизликка барҳам беришни кўзда тутувчи давлатларнинг вазифалари ва иқтисодий ҳуқуқлари хартияси қабул қилинди. 60 ва 70 йилларнинг охирига келиб, нефтни экспорт қилувчи давлатларнинг биргаликдаги саъйи ҳаракатлари натижасида саноати ривожланган давлатларга сотиладиган нефтнинг нархи анча оширилди.

Умуман олганда, учинчи дунё давлатларидаги саноат ишлаб чиқариш тармоқларида кўзга кўринарли ютуқларга эришилди. Пўлат, автомобиль, қишлоқ хўжалик машиналари, турбина ва электроэнергия ишлаб чиқариш соҳаларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўртача 25-30 % га ошди. Юзлаб ва минглаб янги йирик корхоналар қуриб ишга туширилди, бу эса ўз навбатида аҳолининг моддий-турмуш даражасининг бироз бўлсада яхшиланишга олиб келди. Бир қатор Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё давлатларида, жумладан Жанубий Корея, Тайвань, Сингапур Таиланд, Малайзия, Индонезия ва Филиппинда тарих ўлчамлари билан ҳисоблаганда, қисқа вақт мобайнида иқтисодий соҳаларда кўзга кўринарли ютуқларга эришилди. Бу давлатлар ғарбнинг иқтисодий ишлаб-чиқариш, технологик ҳамда ташкилий ва услубий структураларни қабул қилиш билан бир қаторда булардан унумли фойдалана бошлаган эди. Иқтисодий ривожланиш даражасига кўра бу давлатлар ривожланаётган давлатлар қаторидан чиқиб, бир қанча жабҳалардаги кўрсаткичларга кўра ривожланган давлатларга яқинлашиб қолдилар. Аҳолининг турмуш даражасини ошириш нуктаи назаридан Яқин Шарқнинг нефтни қазиб олиш билан шуғулланувчи бир қатор давлатларида ижобий ўзгаришлар амалга оширилди.

2.Боб. Иккинчи жаҳон урушдан кейинги даврда демографик, миграцион жараёнлар ва экологик муаммолар.

2.1.Инсоният тараққиётида демографик ва миграцион жараёнлар, атроф-муҳитни асраб авайлаш масалалари.

XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон ҳамжамияти кўринишининг шаклланишида узоққа чўзилувчи демографик ўзгаришлар ва миграция жараёнлари ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Авваллари шундай қонуният бор эдики, унга кўра туғилиш ва ўлим даражаси бир-бирини қоплаб келар эди. У ёки бу халқ ва энтосларнинг сони ўсиб ёки камайиб борсада, ер юзидаги аҳоли сонининг миқдори жуда секинлик билан кўпайиб борар эди. Аҳоли сонининг бундай ўсиши узоқ тарихий давр мобайнида демографик ўзгаришларга кескин таъсир кўрсатмай келаётган эди. Бу тенгликни сақлаб келаётган омиллар эса етарли даражада эди. Бундай омилларга: қаҳатчиликлар, ҳосилнинг нест-нобуд бўлиши, очарчилик, урушлар бир қатор касалликлар ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

ХУШ асрдан Х1Х асргача бўлган даврда ер юзида аҳоли сонининг ўсиш даражаси ортиб борди. Масалан, Х1Х аср бошларига келиб, аҳоли сони 1 млрд кишига етган бўлса, орадан юз йил ўтиб бу кўрсаткич 1,6 млрдга, XX аср охирига келиб эса 6 млрд кишига етди. Охирги юз йилга келиб шаҳар аҳолиси 10 баравар ошган бўлса, дунёдаги ялпи маҳсулот ҳажми 20 бараварга ортди. Кишиларнинг ўртача яшаш даражаси мислсиз тарзда ошиб, ривожланган давлатларда ўртача 75 ёшга етди. Бу кўрсаткич, бир аср олдин ўртача 30-35 йилдан ошмас эди¹.

XX1 аср бошига келиб, ер шари аҳолиси ҳар 4-5 кунда 1 млн кишига кўпайди. Яъни бир кунда туғилган ва ўлганлар сони орасидаги фарқ ўртача 200-250 минг кишини ташкил этди. Лекин, аҳоли сонининг ўсиши ер юзининг барча ҳудудларида бир текисда бўлгани йўқ.

¹ Вестник Московского университета 2003. № 1 –стр 66.

Аниқланган статистик маълумотларга қараганда XX асрнинг 70 йилларда бир аёл бошига фарзанд кўриш кўрсаткичи қўйдагича бўлган: ГФР-1,35, Дания-1,42, Нидерландия қироллиги-1,49, Швейцария-1,53, Австрия-1,69, Норвегия-1,71, Канада-1,76, Буюк Британия-1,82, АҚШ-1,87, Франция-1,94 ва Испанияда-1,99. Юқоридаги давлатларда туғилиш ўртача 2,1 кўрсаткичидан паст даражада бўлган¹. Европа Иттифоқи давлатлари ичида фақат Ирландиягина ўртача даражадан юқори кўрсаткичга эга бўлган. Бундай ҳолат 80-90 йилларда ва ҳозирда ҳам ўзгармади. Бундай кўрсаткичлардан хулоса чиқарган айрим муаллифлар “Ғарбда таназзул” жараёни бошланди деган фикрларни ҳам айта бошладилар.

Дунё аҳли бир миллиардга етди. Навбатдаги-иккинчи миллиард довонига етиш учун 123 йил керак бўлди. Учинчи миллиардага етиши учун нисбатан кўп вақт кетмади-33 йил. “Бор-йўғи” дейишга шошилмайлик. Негаки, навбатдаги миллиардларга нисбатан буни қўлласак адолатлироқ бўларди. Аниқроқ қилиб айтганда, тўртинчи довон 14, бешинчи довон 13 йилда забт этилди. Ўтган асрнинг 80 йилларида дунё бўйича аҳолининг йиллик ўртача ўсиш даражаси 87 миллионга етди. 1999 йилнинг 12 октябрида навбатдаги- олтинчи миллиард ҳам бўй кўрсатди. Хўш, аҳолининг тез суръатда ўсиши ҳам муаммо бўлдимиз, дейишга шошилманг. Таҳлилларга эътибор берсангиз, бунинг глобал аҳамиятини ҳис қиласиз.

Тўғри, кейинги пайтларда дунё ҳамжамиятининг саъйи-ҳаракати билан аҳолининг ўсиш суръати биров пасайди. Шундай бўлсада ҳисоб-китобларига қараганда, 2050 йилга бориб дунё аҳли 10,2 миллиардга етаркан. Мутахассисларнинг фикрича, ўтган асрнинг иккинчи ярмида дунё аҳолиси ўсишининг учдан икки қисми Осиё қитъаси улушига тўғри келган. Статистика жадвалига назар ташлаб, буни янада яққол ҳис этиш мумкин. Ўтган аср охирлари бўйича аҳолисининг кўплиги жиҳатдан биринчи ўнлик мамлакатларини оладиган бўлсак, улардан 6 таси Осиё қитъасига тегишли.

¹ Новейшая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) стр 23.

Уларни мувофиқ равишда санаб ўтсак- Хитой, Ҳиндистон, АҚШ, Индонезия, Бразилия, Россия, Покистон, Япония, Бангладеш, Нигерия. Энди 2050 йил борасидаги прогнозга эътибор беринг. Ҳиндистон, Хитой, Покистон, АҚШ, Нигерия, Индонезия, Бразилия, Бангладеш, Эфиопия, Эрон. Ҳиндистон 1 миллиард 533 миллион аҳолиси билан биринчи ўринга кўтарилиб олади. Покистон ва Эронда аҳоли ўсиши 2,5 бараварни ташкил этади. Яъни, Покистон 140 миллиондан 357 миллионга, Эрон 70 миллиондан 170 миллионга “сакрайди”. Осиё ва Африка қитъаси мамлакатлари яна “отни қамчилашади”. Жадвалдаги маълумотларни таҳлил қилиб, янги асрнинг биринчи ярмида баъзи мамлакатларда туғилишга нисбатан ўлим даражаси юқори бўлишини англаймиз. Масалан, ўтган аср охирида Россияда аҳоли 148 миллион бўлган бўлса, 2050 йилга бориб 114 миллионга тушиб қолиши кутилаётир. Ёки Япония аҳолиси 125 миллиондан 110 миллионга камайиши мумкин. Нигерия эса энг рекорд натижага- 3 баробар аҳоли ўсишига эришаркан¹.

Аҳоли ўсишининг қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўриб ўтайлик. Ҳар секундда дунёда 21 киши туғилиб, 18 киши ҳаётдан кўз юмаркан. Бунинг натижасида курраи замин аҳолиси кунига 250 минг кишига ортмоқда. Бундай демографик портлаш она сайёрага қандай таъсир қилиши мумкин? Табиийки, аҳоли ўсиши қўшимча озиқ-овқатлар ва энегияга эҳтиёжни ҳам ортиради. Бу эса ер биосферасига таъсирни орттиради. Ҳатто ўтган асрнинг 60-70 йилларида кўп мутахассислар бундай суръатда ўсиш озиқ-овқат, сув ва бошқа ресурслар танқислигини келтириб чиқаришини башорат қилишганди. Юқорида Ҳиндистоннинг 2050 йилга бориб биринчи ўринга кўтарилишини айтдик. Айнан шу мамлакат мисолида фикримизни таҳлил қиламиз.

Мамлакатда йиллик аҳоли ўсиши 15 миллион 600 мингга тенг. “Бизга Хитой ёки Покистоннинг атом бомбаси эмас, туғилиш бомбаси ўта хавфли”

¹ Халқ сўзи. 2010 йил 19-январ

деганди Ражив Ганди¹. Дарҳақиқат, Ҳиндистон бугун бунинг жабрини тортаяпти. Дейлик иқтисодий ўсиш даражаси бўйича дунё ўнлигидан жой олса-да, аҳоли ўсиш муаммоси сабабли жаҳоннинг қашшоқ мамлакатлари қаторида қолмоқда.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Хитойда демография муаммосига жиддий эътибор қаратилди. Айрим мутахассислар ушбу мамлакатда аҳоли ўсиши Пекиннинг ривожланаётган мамлакатлардан кўпроқ сармоя ундириш воситаси, деган хулосаларни ҳам айтишди. Яъни, илғор давлатлар мамлакатда ички сиёсий таранглик ортишидан манфаатдор эмас. Мамлакат конституциясининг 49-моддаси ҳар бир жуфтнинг оилани ривожлантиришини мажбурият сифатида юклаган. 1969 йилда Хитойда ҳар минг кишига нисбатан туғилиш 34,11 та эди. Орадан 30 йил ўтиб, кўрсаткич 16,03 га тушди. Аҳолининг табиий ўсиши (туғилиш ва ўлишга нисбатан) олти баробарга қисқарди. Бу аҳолишунослик бўйича олиб борилган фаол сиёсат самараси. Шундай бўлса-да, мамлакат аҳолиси ўтган аср охирида йилига 10,99 миллионга ортган. Демак, аҳоли ўсишининг қисқариши айрим муаммоларга чек қўя бошлади. Бироқ, табиий ўсиш суръати пасайгани билан бошқа бир муаммо қалқиб чиқди. Яъни, кексايиш муаммоси.

Ушбу муаммонинг асосий омиллари ўртача умр кўриш даражасининг ортиши ва туғилиш пасайиши ҳисобига болалар ва ўсмирларнинг камая боришидир. Масалан, Хитойда 2040 йилга бориб кексалар сони 20 ёшгача бўлганлардан икки-уч баробар ортаркан. Европа иттифоқига кирувчи мамлакатларда 1996 йилдаёқ аёллар 80, эркаклар 74 ёш ўртача умр кўриш даражасига етди. Айниқса, Швецияда. Хўш, бунинг нимаси ёмон? Биринчидан, кекса кишилар миқдори ортиши иқтисодий фаолликни пасайтиради. Иккинчидан, ёшларнинг иқтисодиётдаги улуши қисқаради. Учинчидан, нафақахўрлар миқдори ортиб, ишга яроқли қатлам камаяди.

¹ Ҳ.Кичиклов. Халқаро муносабатлар назарияси ва дипломатияси тарихи (ўқув методик мажмуа) Термиз 2011, -Б 104.

Нафақа жамғармалари айнан ишга яроқли қатлам ҳисобидан бўлишини назарда тутсак, тушум қисқаришини англаймиз. Бу эса бюджетдан қоплашни тақозо этади. Бундан ташқари, давлатнинг ижтимоий соҳадаги ҳаражатлари ортади. Ахир кексаларга тиббий ёрдам кўрсатиш, геронтологик (инсон организми қариб боришни ўрганади) муассасаларни кўпайтириш, ҳатто соғлиқни сақлаш тизимида жиддий ўзгаришлар талаб этилади. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар хилма-хиллиги турли маиший хизматларни ҳам “кексайган” жамиятга мослаш лозим бўлади.

БМТ мутахассисларининг Япония билан боғлиқ маълумоти кишини ўйга толдиради. Экспертларнинг айтишича, мамлакат ишга қобилиятли аҳолининг ўрнини тўлдириш учун ҳар йили 600 минг иммигрантни қабул қилиши лозим. 2050 йилгача улар сони 33 миллионга етиши керак экан. Ахир 2050 йилгача Япония аҳолиси 15 миллионга камайиши, кексайиш даражаси ўсиши кутилмоқда. Россияда аҳоли камайиши 33,8, Италияда 15,1, Германияда 12,4 миллионга етар экан.

Кейинги йиллар давомидаги иммиграция тўлқини АҚШда бу борадаги муаммони бир оз енгиллаштирмоқда. Аммо бу ҳам кейинчалик айрим муаммоларни юзага келтириши мумкин. Яъни, 2050 йилга бориб, оқ танли америкаликлар 53 фоизга тушиб қолади. Иммигрантларнинг ортиши улар маданияти, одатлари, анъаналари шакланади, дегани ҳам. Бу эса давлат сиёсатида иммигрантларга нисбатан сиёсий балансни тақозо этади.

Россия ўлим даражаси энг юқори мамлакатга айланди. Яъни, туғилишга нисбатан ўлиш 1,8 фоизга ортди. Экспертлар бунини “демографик инқироз” дейишмоқда. Яқин 10 йил давомида ишга лаёқатли аҳоли мамлакатда йилига ярим миллионга камаяркан. Шунинг учун бу ерда муаммони ҳал этишнинг муҳим омиллардан бири иммиграция ҳисобланади. Маълумотларга кўра, Россияга йилига 350-400 минг иммигрантлар бораётган экан.

Халқаро озиқ-овқат ташкилотининг маълумотларига кўра, она замин неъматларидан оқилона фойдалансак, у 20-25 миллиард одамни боқишга

етаркан. Бу баъзи бир кимсаларнинг ер тез орада одамларни боқа олмай қолади, деган фаразини йўққа чиқаради.

Ҳозирги вақтда аҳоли сонининг кўпайиш тенденциясини ҳисобга олиб, ер юзида демографик ортиқчалик юзага келиши мумкинлигини тамин этиш мумкин. Ҳозирги вақтда айрим минтақа ва давлатларда аҳоли сони кескин кўпайганлиги натижасида миграция жараёнларининг кучайганлиги жаҳоншумул-тарихий аҳамиятга эга бўлган фундаментал омиллардан бирига айланиб бормоқда. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, олдинлари асосий миграция оқимлари ривожланган дунёдан ер юзининг “озодроқ”, ҳарбийлашмаган, маданийлашмаган, ривожланиш даражаси паст бўлган ҳудудларга йўналтирилган бўлса, ҳозирги даврда бу ҳолат қарама-қарши йўналишга ўзгарган. Бу йўналишлар орасида Африка ва Осиё мамлакатларидан Европа ва Шимолий Америка, Лотин Америкасидан АҚШга, МДХ мамлакатларидан Россияга, Хитойдан ривожланган давлатлар, Россия ва Жанубий-Осиё давлатларига ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Умуман олганда, ҳозирги даврда биргина Ғарбий Европанинг ўзида ривожланаётган давлатлардан келиб жойлашиб қолган 20 млнга яқин легал муҳожирлар истиқомат қилади. Асосан, турк муҳожирлари Германияда, араб ва турк (озроқ) муҳожирларит Скандинавия давлатларида, араб ва Эрон муҳожирлари Испанияда, Жанубий-Шарқий Осиё давлатларидан эса Саудия Арабистон ва бошқаларда жойлашиб қолмоқда.

Агар аҳоли ўсиш даражасини инобатга олсак, келажакда миграция жараёнларининг оқими янада кучайиб, халқларнинг янги буюк кўчиш олдинда турганлигини тахмин қилсак бўлади. Сўз демографик тажовузлар ёки яшаш имконияти оғир бўлган ҳудудлардан аҳолини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этган ҳудудларга мажбурий кўчириши тўғрисида ҳам кетмоқда. Бундай жараёнларнинг юзага келиши индустриал жиҳатдан тараққий этган дунёнинг демографик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳолатига кескин таъсир кўрсатиш мумкинлигини фаҳмлаш қийин эмас. Бу

эса ўз навбатида ривожланган давлатлар аҳолиси ичида баъзи бир муаллифлар (“ҳимояланган расизм”) деб таъкидланган жараёнларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолатни Ғарбий Европа мамлакатларидан Франция, Германия ва бошқаларда бўлиб ўтган сайловларда миллатчилик ва ирқчилик шиорлар билан ғалаба қозонган ўнг радикалларнинг фаолиятларида ҳам кўрсак бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмига келганда, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш муаммоси муҳим масалалардан бирига айланиб борди. Кейинги даврда инсоният ўзини табиатнинг бир бўлаги эмас, балки унинг хўжайини сифатида тутди. Моддий заҳиралар, табиат бойликлари режалаштирилмаган ҳолда ўзлаштирилди, каттадан-катта исрофгарчиликларга йўл қўйилди.

Инсон “антропологик беписандлик” касаллигига дучор бўлиб, онгли равишда табиат томонидан белгилаб қўйилган асосий қонунларга қарши чора-тадбирлар кўрди. Лекин, инсоннинг атроф-муҳитга таъсир кўрсатишининг чек-чегараси ҳам бор. Инсон табиатга нисбатан қилган ҳар бир ҳатоси учун, вақти-вақти билан жазога ҳам тортилмоқда.

Ишлаб чиқариш ва иқтисодий соҳаларда эришган ютуқлари жамиятга ниҳоятда қимматга тушди. Буни биз яшаш даражаси сифатининг ёмонлашгани, атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва таназзулга юз тутиши, инсонларнинг табиий эҳтиёжларини қондиришда пайдо бўлаётган тўсиқларнинг кўпайганлигида кўришимиз мумкин. Фан-техника тараққиётини тўғри назорат этмаслик, табиат ресурсларини рационал тежаб-тергаб ва бошқа бир қатор фактлар табиат билан инсон ўртасида ўтиб бўлмас ғовни пайдо қилди. Инсон фаолиятининг атроф-муҳитга таъсири шу даражада катта хавф туғдирмоқдаки, бу инсоннинг келажакда социобиологик тур сифатида сақланиб қолиши ҳам катта сўроқ остида турибди.

Урушдан кейинги даврдан бошлаб, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси нақадар муҳимлигини англаш тенденцияси кучайди. Буни биз, БМТнинг шу муаммо юзасидан 1977 йилда Стокгольмда, 1994 йилда

Бразилияда бўлиб ўтган махсус конференцияларда атроф муҳитни қўриқлаш масалаларига катта эътибор берганлигида кўрамиз. Бундан ташқари, бу муаммонинг муҳимлигини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик учун бир қатор индустриал жиҳатдан ривожланган давлатларнинг ҳукуматларида табиатдан фойдаланиш ва табиатни асраш бўйича министрлик лавозимининг ташкил этилганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Бу муаммони ўрганиш масалаларида Рим клуби ўзининг катта ҳиссасини қўшди. 1972 йилда Д.Медоуз ва унинг касбдошлари Рим клуби топшириғига биноан “Ўсишнинг чегараси” китобини чиқарди¹. Бу китобда бир қатор масалалар ёритилган ва бу муаммо келтириб чиқариши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисида фикр юритилган.

Воқеалар жараёнини ижобий ҳолатга келтириш учун бу тенденцияларни ўзгартириш ва иқтисодий- экологик стабилликни таъминлаш учун шарт-шароит яратишни ҳисобга олиш керак. Бу эса ўз навбатида, озиқ- овқат маҳсулотиларини, энергия ва саноат ишлаб чиқаришнинг кўрсаткичларини тартибга солиб туришни, моддий ва энергетик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишни, аҳолининг ўсиш даражаси ва моддий бойликларни авайлаб асраш ва режалаштирилган ҳолда эҳтиёжга қараб истеъмол қилишни ва бошқа шу каби чора-тадбирларни амалга оширишни кўзда тутди. Бошқача айтганда инсоният социобиологик тур сифатида йўқолиб кетмаслиги учун онгли ва реал вазифаларни ўз олдига қўйиши, табиатнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритиш мақсадга мувофиқдир. Инсон ўзининг табиат олдидаги ўрнини тўғри англаши, агар чегарадан чиқса, қандай оқибатларга олиб келишини доимо эсада тутмоғи лозим. Шу сабабли ҳозирги давргача ҳам қўлланиб келинаётган “Инсон-табиат ҳукмдори”, “Инсоннинг вазифаси-табиатни бўйсундириш” каби шиорларни ўзгартириш ва ўрнига: “Инсон-табиатнинг органик қисми”, “Инсон-табиатнинг бир бўлаги” деган шиорларга амал

¹ Новейшая история стран Европы и Америки XX век (1945-2000) стр 25.

қилиш керак. У ўз олдига қўйган мақсадларни табат қонуниятлари мақсад-моҳиятидан четга чиқмаган ҳолда амалга ошириб бориши керак.

2.2.XX1 аср бўсағасида инсоният тараққиётининг асосий натижалари.

Ҳозирги вақтда биз даврлар алмашилиши бўсағасида турибмиз. Бир тарихий даврнинг тугаши ва янги замонавий дунё тараққиётининг сифат жиҳатдан янги босқичга қадам қўйиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги даврда жаҳон ҳамжамиятида рўй бераётган жараёнлар мана шундан гувоҳлик бериб турибди. Биринчидан, ахборотлаштириш ёки телекоммуникация инқилоби номини олган илмий техника тараққиётининг янги босқичга ўтиши натижасида дунёнинг иқтисодиёти ривожланган қисми аста-секинлик билан бўлсада ахборотлаштирилган жамиятга айланмоқда. Иккинчидан, евроцентристик дунёнинг тарқалиб кетиши ва унинг ўрнига умумжаҳон миқёсидаги янги замонавий жаҳон ҳамжамиятининг пайдо бўлиши. Учинчидан, СССРнинг инқирозга юз тутиши ва икки қутбли дунёга барҳам берилиши, геополитик кучларнинг кўп қутблилик қоидаларига асосланган ҳолда сиёсат юргиза бошлашлари. Ҳали шу вақтгача, ер юзида фаолият юргизган бирон-бир цивилизация, ҳозирги дунё каби яшашнинг турли хил жабҳаларини ташкил қилишда шу даражадаги умумий шаклларга эга эмас эди. Сўз, биринчи галда иқтисодиёт ва сиёсат соҳаларида бормоқда. Ҳозирги жаҳон ҳамжамиятининг структуравий қисмларини ташкил этувчи кучларга бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ва демократияга йўналтирилган сиёсий институтларни киргизишимиз мумкин. Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётнинг ёйилиши, сиёсий демократиянинг институтлари ва ўйин қоидаларининг тадбиқ этилиши билан бир вақтда бўлиб ўтмоқда. Шуниси диққатга сазоворки, 15-20 йил ичида умумий аҳолиси 3,5 млрдни ташкил этаётган давлатлар гуруҳи радикал ислохатлар йўлига ўтишди. Ҳамма жойда ёки бу тарзда евроцентристик цивилизациянинг ташқи атрибутлари: кийиниш стили ва автомобиль

русумлари, киноматография, мусиқа, ягона илмий ва компьютер тиллари ва бошқалар расм бўлиб бормоқда. Ер шари энига ҳам, бўйича ҳам давлатлар ва халқлар ўртасида бўлиб олинган. Темир йўл, автомобиль магистралари, сув ва ҳаво йўллари узаймоқда ва тармоқлари ортиб бормоқда. Давлатлар ва халқлар орасидаги вақт ва масофалар кўрсаткичлари янада қисқармоқда. Энг чекка ўлкалардаги халқлар, давлатлар ва минтақалар орасида ҳам ўзига хос жипслашув, яқинлашув аломатлари умумжаҳон масштаби даражасида рўй бермоқда. Бу жараёнларнинг сабаб ва оқибатлари сифатида вақтнинг тезлашиб кетаётганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Оммавий ахборотларни тарқатишда электрон воситалардан кенг фойдаланиш, сунъий йўлдош орқали амалга ошириладиган алоқалар ва илғор технология ахборотларни дунёнинг ҳохлаган ҳудудига дарҳол сифатли етказиб бера олиш имкониятига эга бўлганлиги туфайли ер юзида вақтлар орасида фарқ йўқолиб бормоқда. Технологик ва саноат инқилобларининг юз бериши, индустрлаштириш ва урбанизация, сўнгра XX асрнинг иккинчи ярмида бошланган фан-техника инқилоби тарихий ва ижтимоий ҳаётнинг тезлашишга ҳам олиб келди. Ўз навбатида илмий-технологик жараёнларнинг суръатларида ҳам тезлашиш ҳолатлари кўзга ташланмоқда. Масалан, агар 70 йилларда илмий ахборот ҳажми ҳар 5-7 йилда икки мартага ошади деб айтиш расм бўлган бўлса, 80 йилларга келиб ҳар 20 ойда, 90-йилларга келиб илмий ахборотлар ҳажми деярли ҳар йили 2 мартага XX1 аср бошларида эса илмий ахборотлар кўлами деярли ҳар йили 4 мартага кўпайди¹.

Илмий-технологик ва ижтимоий тараққиётнинг ютуғи бу кўрсаткич жиҳати доимо жипслашиб кетаётган вақтда деб билиш мақсадга мувофиқдир. Давр ва босқич тушунчалари ўрнини эндиликда, аниқлик ва дарҳол каби категориялар эгалламоқда. Ўтмиш ва келажак, “ҳозир”га қоришиб кетмоқда, бу ҳам ўз навбатида дарҳол эскириб қолмоқда. Бунинг натижасида “ҳозир” тушунчаси ҳуддики, доимо қисқариш жараёнини, ўз бошидан кечирмоқда.

¹ Ҳ.Кичилов, М.Файзуллаева Энг янги тарих (1945-2010) Т. 2011. 42-бет

Сунъий йўлдошлар, замонавий кабеллар, компьютерлар ва факслар, ахборотлар оқимининг тиғизлашишига, экспоненциал (даража, кўрсаткич) жиҳатдан тезлашишига олиб келмоқда. Ахборот нафақат тўкин-сочинликни билдирувчи ўлчагичга, балки унинг муҳим таркибий қисмига ҳам айланиб қолди. Ер шарининг турли нуқталарини бир-бирлари билан боғлаган телекоммуникация тармоқлари, вақтни ҳам мағлуб этиш имкониятини очиб бермоқда. Ҳозирги даврга келиб, инсон турли хил оммавий ахборот электрон воситалари ёрдамида бир жойда ўтириб, жаҳонда бўй бераётган турли хил ижтимоий-сиёсий жараёнларда билвосита иштирок этиш имкониятига эга бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида ер шарининг ҳамма нуқталарида ягона вақт бирлигига ҳам эга бўлишимизга олиб келмоқда.

Шу ҳолатларни ҳисобга олиб, телекоммуникация ва ахборот технологиялари ер юзида ягона вақт олами тизимини юзага келтиргани, бу тизим орқали исталган ахборотни хоҳлаган масофага дарҳол етказиб бериш имкониятлари пайдо бўлмоқда. Мана шу тизимга асосланган ҳолда кейинги ўн йилликларда ер юзидаги турли хил минтақалар, давлатлар, халқларнинг иқтисодий, экологик, сиёсий, маданий ва бошқа соҳалардаги алоқаларида жаҳон ҳамжамияти даражасида жипслашувлар бўй берди. Бу ҳолат жаҳонда бир хил маҳсулотларни истеъмол қилиш ва жаҳон бозорларини ривожлантиришни тезлаштиришдан ташқари, барча давлатларда бир хил турмуш тарзига эришишда катта истикболларни очиб беради. Тўғри, бу ҳолат ҳар бир халқ ва давлатга хос анъанавий, маданий, миллий урф-одатларни сақлаб қолишни қийинлаштиради. Шу сабабдан, бир қатор давлатларнинг ҳукуматлари тил, маданият ва миллий урф-одатларни ҳимоя қилишни кўзда тутадиган бир қатор тадбирларни амалга оширишни бошлаб юборишди.

Масофалар тобора қисқараётганлиги натижасида ахборот узатиш вақти тезлашгандан тезлашиб кетмоқда, шахсий ва ишга доир алоқалар кўпаймоқда. Қайси тилда мулоқот қилиш масаласи бўйича инқилобий ўзгаришлар амалга ошмоқда. Бир қатор тиллар, жумладан, инглиз тили

жаҳон тили статусини (масалан авиация) олганини таъкидлаб ўтиш керак. Инглиз тилига асосланган компьютер тили халқлар ўртасидаги мулоқатда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бошқача қилиб айтганда, дунё давлатлари ўртасидаги алоқлар барча муҳим жабҳаларда жипслаштирилмоқда. “Жаҳоннинг ёпилиши” муаммосини таҳлил қилиш гоҳида, бутунжаҳон цивилизациясининг қайси асосларда жипслашаётганлигини аниқлаш масаласи сўроқ бўлиб турибди. Бу жараён евроцентристик дунёнинг ва унинг қадриятларининг ер шаридаги бошқа янги давлат ва минтақларига тарқалишими?-деган саволнинг моҳиятини очиб олиш керак. Ёки Европа ва Американинг бошқа минтақалар билан синтезими, оддий қилиб айтганда Ғарб ва Шарқнинг ўзаро синтезими? Ёки Шарқ Ғарбнинг илмий-техника ютуқларини ўзлаштирган ҳолда, ўзига хос йўл билан модернизациялашмоқдами? Шу ва шунга ўхшаш саволларга ғарб дунёсининг вакили бир ёқлама жавоб беришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, бу ғарб институтлари ва қадриятларининг Шарққа кириб келиши, Шарқнинг эса ўз навбатида ғарбча турмуш тарзини ўз урф-одатларига мослаштириб қабул этишидир.

Бундай қараш, Шарқ ва Осиёга нисбатан салбий муносабатларнинг туғилишига олиб келади. Рус тилида “Осиёчилик” тушунчасининг пайдо бўлишининг ўзиёқ, очикча ҳақорат қилиш ва ерга уруш тенденциясини кўрсатиб турибди.

Биринчи галда, цивилизациялар, халқлар ва маданиятларни қуйи ва олий, қолоқ ва илғор, яхши ва ёмонга бўлишга қатъиян чек қўйиш керак. Ўзига хослик, бетакрорлик, спецификадаги фарқлар бир томоннинг бошқа бир томондан устунлиги ва илғорлигини кўз-кўз қилиб, тараққиёт йўлига кирган томонларнинг камситилишига олиб келмаслик керак. Олдин таъкидлаб ўтилганидек, ғарб дунёси жаҳон ҳамжамиятига кирадиган барча давлатлар учун универсал аҳамиятга эга бўлган, баъзи бир структуравий базаларнинг элементларини ишлаб чиққан. Аммо, вақти келганда шуни ҳам

таъкидлаб ўтиш жоизки, европа цивилизациясининг ўзи ҳам антик Греция ва Рим, Қадимги Эрон ва Ўрта Осиё, ўрта асрлар араб Шарқи каби бир қатор цивилизациялар ва маданиятларнинг баъзи бир элементларидан ҳосил бўлган ўзига хос қоришма цивилизациядир. Сир эмаски, яҳудийчилик, насронийлик традицияси-бу Яқин Шарқ давлатларининг анъана ва қадриятлари ҳисобланиб европаликларнинг заминига кўчирилгандир.

Кейинги вақтларда миллатчилик диний ва маданий фундаментализм, традиционализм ва бошқаларнинг тикланаётганлиги шу ҳолатдан гувоҳлик бериб турибди. Кейинги икки-уч ўнликлар давомида турли хил халқларнинг мустақиллик ва ўз ривожланиш йўларини ўзлари белгилаш ҳуқуқидан фойдаланишга имкониятлар бериш талаблари кучайиб кетди. XX асрнинг 90 йилларида Чехославакиянинг тинч йўл билан икки мустақил давлатга ажралиб кетиши, Югославиянинг парчаланиб кетишига олиб келган қонли фожеалар, Совет Иттифоқининг таназзулга юз тутиши ва унинг оқибатида ўнлаб янги мустақил давлатларга бўлиниб кетиши юз берди.

Бошқача қилиб айтганда, биз жаҳон ҳамжамиятининг бирлиги ва бўлинмаслигининг органик бирикмасига эга бўлсак, иккинчи томондан эса марказлар, халқлар, маданиятлар ва динларнинг турли хиллигига эгамиз. Кўп асрлар давомида бир-бирларидан турли хил технологияларни ўзлаштирсаларда, шу билан бир қаторда Европа халқлари ўзларининг миллий ўхшашликларини сақлаб қолишди. Айнан шу ҳолат уларга ягона европа цивилизациясига аъзо бўлишга тенг имкониятлар очиб берди. Шу билан бир вақтнинг ўзида француз, итальян, испан ва бошқа халқларнинг ҳар бири умумий ишга ўзига хос ва бетакрор ҳисса қўшишди. Шарқ халқлари ҳам ҳар бири шаклланаётган умумжаҳон цивилизациясига ўзига хос ва бетакрор ҳисса қўшиб, ўзларининг миллий ўхшашликларини сақлаб қолишлари табиийдир.

Шу нуқтаи назардан, Шарқ органик маданиятининг демократия билан қўшилиб кета олиши тўғрисидаги масала катта қизиқиш уйғотмоқда. Агар

демократиянинг нормалари, талаблари ва қадриятларининг асл моҳиятини тўғри англай олсак, унинг принципларида жамоа ва яккалик ўртасида, ҳамдардлик ва эгоизм ўртасида, азалдан бозор муносабатларига ҳукумат аралашувининг йўқлигини тушуниб етамиз. Масаланинг бу контекстида Япония ва Осиё-Тинч океани минтақасидаги айрим давлатларнинг тажрибалари катта қизиқиш уйғотади. Ғарбдан фарқли ўлароқ, бу ердаги гуруҳ, алоҳида олинган индивиддан муҳимроқдир. Бу ерда урғу шахснинг ўз-ўзини чеклаш, давлат, корпорациялар ва жамоаларнинг манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўйилишига эътибор берилган. Шу нуқтаи назардан, корхоналарни бошқаришда Япония моделининг, ўзига хос хусусиятлари ўрнатилган бўладиган даражада муҳим аҳамият касб этади. Фирманинг барча аъзолари мажбурият ва маъсулиятлар билан ўзаро боғланган. Бу мажбурият ва маъсулиятлар нафақат ишчи ходимларга, балки корхона раҳбарларига ҳам тааллуқли бўлиб, улар “катта ака” сифатида ўзига тобе ходимларга ғамхўрлик қилишга эътибор беради.

Шу ва шунга ўхшаш ҳолатлар ғарб қадриятлари, меъёр ва дастурларини кўр-кўрона тарзда Шарқ жамиятига кўчирилиши ҳақидаги тезиснинг ғайри-қонуний эканлиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин. Япония, Жанубий Корея ва Осиё-Тинч океани минтақасидаги айрим давлатлар ўзларининг анъанавий қадриятларини ҳурмат қилганликлари туфайли анъанавий маданиятларининг кўпгина элементларини сақлаб қолган ҳолда, иқтисодиётни модернизация қилиш ва техноген цивилизациясининг ютуқларини ўзлаштиришга муваффақ бўлганлар. Бошқа кўпгина ғарбий бўлмаган давлатлар ва халқлар ҳам шу йўлдан боришлари ёки бораолмасликлари тўғрисида ҳозирча бирон нарса дейиш қийин.

ХУЛОСА

Маълумки, Ғарб мамлакатларининг энг янги тарихи (1945-2010 й.й.) муҳим тарихий воқеа ва ҳодисаларга бой бўлди. Германия ва унинг иттифоқчиларининг Иккинчи жаҳон урушида мағлубиятга учраши сабабли фашизм хавфли куч сифатида мавжуд бўлмай қолди. Натижада социал-реформистик капитализм билан инқилобий социализм (коммунизм) бир-бирига қарши турган асосий кучлар сифатида намоён бўлди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврида бу кучлар ўртасидаги ғоявий тўқнашув аниқ шаклга кирди. АҚШ ва ССЖИ бошчилигида бир-бирига қарши турган икки блок пайдо бўлди. “Совуқ уруш” йилларида ғоялар тўқнашуви сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Энди куч, ҳарбий қудрат икки қарама-қарши ҳарбий-сиёсий блок ва икки қудратли давлатнинг турмуш тарзи ва дунёқарашили намоён қилишда восита бўлиб хизмат қила бошлади. Сўз энди, у ёки бу давлатларнинг ҳудудларида социалистик ёки капиталистик тузумларнинг ўрнатилиши хусусида бормоқда эди. “Совуқ уруш” бир-бирига қарши бўлган сиёсий ва иқтисодий тизимларнинг чидамлилиқ даражаси ва усутун томонларини намоён қилиш учун қурол бўлиб қолди. Ташқи сиёсатнинг ғоявийлаштирилиши оқибатида ўзаро шубҳалар, бир-бирига ишонмаслик ва душманлик кучайди. Бу эса, ўз навбатида, психологик ва мафкуравий тўсиқлар ва пардаларнинг юзага келишига олиб келди. Геополитик жиҳатдан дунё икки қутбли кўринишга келди. “Совуқ уруш” тушунчаси нафақат бир-бирига қарма-қарши томонларнинг рақобати ёки совуқ муносабатларини кўзда тутар эди, балки бу гўёки “муқаддас уруш” ҳам эди. Бу “муқаддас уруш”да энди рақобатлашаётган тизимлардан бири ғалаба қозониши ёки тамоман йўқолиб кетиши керак эди. Охир оқибатда шундай бўлди ҳам. XX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошларида “реал социализм”нинг емирилиши юз берди ва у улкан воқеа сифатида тарихдан жой олди. 1917 йил Россияда бошланган ва дунёни коммунистик қайта қуришга бўлган сўнгги тарихий уриниш ниҳоясига етди. Марказий ва

Жануби-Шарқий Европада ҳамда Совет Иттифоқида юз берган демократик ислохотлар ва инқилоблар XX1 аср бўсағасида бу ҳудудларда яшовчи халқларнинг ўрни ва тақдирини тубдан ўзгартириб юборди. Демократик ўзгаришлар натижасида 40 йилдан ортиқ давом этган “совуқ уруш” даври тугади. Бир-бирига қарама-қарши турган икки етакчи давлатлардан бири тарихнинг буюклик майдонидан тушиб қолди. Нафақат Европанинг, балки бутун дунёнинг геосиёсий қиёфаси ўзгариб кетди. XX асрнинг 40-йиллари ўрталарида ташқи зарбалар оқибатида парчаланиб кетган миллатчи тоталитар режимлардан фарқли ўлароқ “реал социализм”нинг қулаши ички ислохот ва инқилоблар натижаси бўлди. Ислохотлар антисоциалистик кучларнинг қонуний кучга эга бўлиши ва кучайишига ёрдам берди, ислохотларнинг кечикиши ёки уларга халақит беришга уриниш эса вайрон қилувчи қон тўкишларга сабаб бўлган ижтимоий сиёсий портлашларни келтириб чиқарди. Эндиликда парчаланган жаҳон социализм системасининг улкан харобалари устида янги мафкуравий сиёсий йўналишлар устунлиги қарор топди. Уларга мос ижтимоий-бошқарув тизимлари шаклланди ва унинг таркибида аста-секин ва мунтазам бўлмасада, чуқур ўзгаришлар рўй берди. Йўқолиб кетган ёки ўзгарган синфлар ва қатламлар ўрнини янгилари эгаллади, халқлар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг фаолият характерлари ўзгарди, деярли ярим миллиард кишини ташкил этган омманинг онги ва бутун ҳаёти тубдан ўзгариш сари юз тутди. Давлатлар ўртасидаги муносабатлар ҳам ўзгариб, дунё кўп қутбли дунё қиёфасини олди. Шунингдек, ҳозирги дунё мураккаб ва турфа-хил дунё тусини олди. Унда турли мамлакатлар ёнма-ён яшайди ва бир-бирига таъсир кўрсатади. Бутун дунё билан муваффақиятли муносабатларда бўлиш, дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш учун мавжуд воқеликнинг муаммоларини чуқур билиш ва бу билимдан умум манфаат йўлида фойдаланиш лозим бўлиб қолди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов дунё мамлакатлари билан юзма-юз яшаш хусусида гапириб: “Биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга? Сўнгги вақтларда

жаҳонда юз берган, дунёнинг жуғрофий-сиёсий тизилишини ва характерини тубдан янгилаган ўзгаришлар ҳозирги замон ва келажак учун қандай тарихий аҳамиятга молик? Булар ҳақида мулоҳаза юритиш ва уларга тўғри баҳо бериш жуда муҳим”¹. БМИда мана шу жиҳатлар эътиборга олинган ҳолда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Европа ва Америка мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишининг асосий йўналишларига, халқаро муносабатлар ривожланишининг муҳим жиҳатларига, уруш ва тинчлик муаммоларига, ташқи сиёсатдаги зиддиятли тугунларнинг муҳим жиҳатларига, жаҳон социализм системаси емирилиб, унинг харобалари ўрнида ташкил топган давлатлар шаклланган янги демократия даврининг хусусиятларига ва ҳозирги даврда тинч-тотув яшаш, тинчликни сақлаб қолиш халқлар ва давлатлар олдида турган муҳим масала эканлигига эътибор қаратилди. Инсоният олдида ҳал этилмаган бир талай муаммолар борлиги БМИда илгари сурилади ва қуйдаги таклифлар ҳавола қилинади:

- очлик ва қашшоқликни бартараф қилиш;
- атроф-муҳитнинг ифлосланишини ва юқумли касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриш;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш масалалари;
- турмуш даражасини яхшилаш ва фаровон жамият қуришга эришиш каби масалалар ва муаммолар ўз ечимини топиш керак. Бу масалалар ва муаммоларнинг ҳал қилинишида давлатлар ўзаро низоларни, келишмовчиликларни ва душманликларни йиғиштириб қўйиб, манфаатли ҳамкорликларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш шу бугунги куннинг долзарб масаласидир.

¹ Каримов И.А. “Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. Т.: “Ўзбекистон”. 1997. 9-бет.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.Каримов. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида:хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.Т., “Ўзбекистон”,-1997.
2. И.Каримов. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. Т. “Ўзбекистон”,-1999
3. И.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози. Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т. “Ўзбекистон”, - 2009.
4. И.Каримов.Ўзбекистон мустақиликка эриши оstonасида. Т. “Ўзбекистон” 2011.
5. Всемирная история в 10-ти томах, том-Х. М.-1965.
6. Всемирная история в Том-Х1. М.-1977.
7. Всемирная история в Том-Х11. М.-1979.
8. Всемирная история в Том-ХIII. М.-1983.
9. История второй мировой войны. Т.-1-12., М.-1974-1980.
- 10.Вторая мировая война. Краткая история. М.-1989.
- 11.Вторая мировая война.(итоги и уроки) М. -1985.
- 12.1418 дней войны. Из воспоминаний о Великой отечественной войны. М. -1990.
- 13.История дипломатии в 5-ти томах. М.-1959-1960.
- 14.Питер Кальвокоресси. Мировая политика после 1945 года. Т-1., М. - 2000
- 15.Питер Кальвокоресси. Мировая политика после 1945 года. Т-2, М. -2000
- 16.История внешней политики СССР (1945-1976). М. -1977.
- 17.Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. Част-2 1945-2000. М. -2001.
- 18.Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. Част-3 1945-2000. М. -2001.

- 19.Эйза Бриггс, Патриция Клевин. Европа нового и новейшего времени с 1789 года и до наших дней. М. -2006.
- 20.Сергеев Е.Ю. Новейшая история. Подробности. М. -2000.
- 21.З.Р.Нуриддинов. Ғарб мамлакатларининг энг янги тарихи (1939-1971) Т. -1976.
- 22.З.Р.Нуриддинов., Ҳ.Кичкилов, М.Лафасов. Энг янги тарих (1918-1945) “Насаф”. -2010.
- 23.З.Р.Нуриддинов., Ҳ.Кичкилов. Энг янги тарих (1989-2008) Т. -2010.
- 24.Ҳ.Кичкилов. МДҲ тарихи:муаммолар ва зиддиятлар. Т.-2010.
- 25.Ҳ.Кичкилов.Социализмнинг емирилиши ва мустақил давлатлар тараққиёти. Термиз. -2004.
- 26.Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Ғарб мамлакатларининг энг янги тарихи (1945-2010 йиллар). Т.2011.
27. Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева. Энг янги тарихи (1945-2010 йиллар). Т. 2011.
- 28.Г.Ҳидоят, Х.Гулямов.Всемирная история. Новейшей период Европы и США после второй мировой войны (1945-1995). Т. -1999.
- 29.Лафасов М. Жаҳон тарихи (1918-2007) Т. – “Турон иқбол”, 2009.
- 30.Н.В.Загладин Всемирная история XX век. М. -2006.
- 31.Н.В.Загладин. Истории России и мира в XX веке. М. -2006.
- 32.Строгонов А.И. Новейшая история Латинской Америки. М.-1995.
- 33.Документы по Мюнхенского сговора. 1937-1939., М. -1968.
- 34.История США (Хрестоматия) М.2005 г.
- 35.История США в 4-х томах. М. -1980-87 гг.
- 36.Белый дом:президенты и политики. М. -1979 г.
- 37.История Франция в 3-х томах. М. -1972-73 гг.
- 38.История Италия в 3-х томах. М. -1970-1971 гг.
- 39.Смирнов В.П. Новейшая история Франции. М. -1979 г.

40. Дашичев В.И. Банкротство стратегии Германского фашизма. Том-1, М. - 1973.
41. Дашичев В.И. Банкротство стратегии Германского фашизма Т-2, М. - 1974.
42. Бжезинский З. Большой переворот: рождение и смерть коммунизма в XX в Нью-Йорк, 1989.
43. Кривогуз И.М. Крушение «реального социализма» в Европе и судьбы освобившихся народов М. -2001.
44. Медведев В.А. Распад. Как он произошел в мировой системе социализма, М-1994.
45. Чешко С. Распад Советского Союза. М.-2000.
46. В.В. Барабанов, И.М. Николаев, Б.Г. Рожев. история России с древнейших времен до конца XX века. М. -2003 г.
47. Центральная-Восточная Европа в второй половине XX века, Т.2. М. - 2001.
48. Геллер М. Россия на распутье. 1990-1995. М. -1996.
49. Россия и ее соседи. Соотношение национальных интересов внутри СНГ. М. -1999.
50. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн.1. Центральная Азия и Кавказ. М. -1997
51. Восточная Европа на историческом переломе. М. -1991.
52. Восточная Европа: контуры пост коммунистической модели развития. М. -1999.
53. Автарханов А. Империя Кремля. Вильнюс. -1990.
54. Глубоцкий А. Эстония, Латвия, Литва, Белоруссия. М. -1993.
55. Денчев К. Восточная Европа после социализма: поиск новых парадигм. Гоброва 1997.
56. Богомолов О. Реформы в зеркале международных сравнений. М. -1998.
57. Ельцин Б.Н. Президентский марафон. М. -2000

- 58.Зубачевский В.А.История Польши, Венгрии, Чехии, Словакии (конец 80-х- середина 90-х г.г.ХХ в) Омск-1996.
- 59.Кривогуз И.М.Истоик кризиса СССР. М. -1998.
- 60.Мосририр. Осень-93. Хроника противостояния. М. -1995.
- 61.Сахаров В.А. Четвертая республика: очерки политической истории современной России. М.-2000.
- 62.Этнополитическое конфликты в Югославии и страны Юго-Восточной Европы. М. -1999.
- 63.Ярошевский В.С.Хроника «бархатной» революции. М. -1990.
- 64.Узбекистан-Европейский Союз важный шаг на пути к европейской интеграции. Т. -1996.
- 65.«Новая и новейшая история» журналы. 1988-1993 й.
- 66.«Вопросы истории» журналы 1985-1992 й.
- 67.«Международная жизнь» журналы. 1986-1993 й.
- 68.«Евразия» журналы 1999-2005 й.
- 69.«Азия и Африка Сегодня»журналы. 1999-2005 й.
- 70.«Жамият ва бошқарув» журналы 1996-2010 й.
- 71.«Правда»газетаси 1961-2008 й.
- 72.«Новое время» Еженедельник 1986-2008 й.
- 73.«Халқ сўзи» газетаси 1992-2011 й
- 74.«Ўзбекистон овози» газетаси 1992-2011 й
- 75.«ХХ1 аср» газетаси 2004-2011 й
- 76.«Жамият» газетаси 2006-2011 й
- 77.«Ҳамкор» газетаси 2008-2011 й
- 78.«Сурхон тонги» газетаси 2001-2011 й

Термиз давлат университети кундузги бўлим ботирувчиси Бобоқулова Меҳринисо Мусурмонқуловнанинг 5120300-тарих (мамлакатлар ва минтақалар бўйича) таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун “1945-2010 йилларда Ўзбекистон мамлакатлари ривожланишининг асосий йўналишлари” мавзусидаги ботирув малакавий иши муаллифлик

АННОТАЦИЯСИ

Мавзунинг долзарблиги:

Ишнинг мақсади ва вазифалари:

Тадқиқот объекти ва предмети:

Тадқиқот натижаларининг илмий жиҳатдан янгилик даражаси, амалий аҳамияти ва тадбиғи:

Ишнинг тузилиши ва таркиби:

Олинган асосий натижалар:

Иқтисодий самарадорлиги:

Хулоса ва таклифлар:

Раҳбар _____

Талаба _____

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Йўналиш: Тарих

«Тасдиқлайман»

Факультет декани _____

« _____ » _____ 2012 йил

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШ БЎЙИЧА ТОПШИРИҚ

Талаба _____

(фамилияси, исми, шарифи)

1. Ишнинг мавзуси _____

« _____ » _____ 20__ йил кафедра мажлисида
маъқулланган.

« _____ » _____ 20__ йил ректорнинг № _____ -
сонли буйруғи билан тасдиқланган.

2. Ишни топшириш муддати _____

3. Мавзу бўйича дастлабки маълумотлар берувчи адабиётлар рўйхати

4. Ишнинг мақсади ва ҳал қилинадиган масалалар:

5. Адабиётлар таҳлили:

6. Маслаҳатчилар.

Бўлимлар	Маслаҳатчи Ф.И.Ш	Имзо, сана	
		Топширик берди	Топширик қабул қилинди

7. Битирув иши бажариш режаси

	Босқичлар номи	Бажариш муддати	Бажарилганлик белгиси

Битирув иши раҳбари _____

Кафедра мудири _____

Топшириқни бажаришга олдим _____

« _____ » _____ 20__ йил

Ўқув методик кенгашининг
3-апрель 2002 йилги 5-баён
номаси билан тасдиқланган

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тарих факультети

_____ таълим йўналиши
Битирувчиси _____ нинг
(Ф.И.Ш)

_____ -
_____ мавзуидаги битирув малакавий ишига ДАКнинг

ХУЛОСАСИ

Термиз давлат университети ДАК Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги БМИ ни бажариш ҳақида 31.12.98. йил 362-сонли буйруғи билан тасдиқланган Низомга асосан қуйидагиларни аниқлади:

1. БМИнинг хажми ва талаб бўйичарасмийлаштирилганлиги (меёр: тиббий йўналишлар-50 бетдан, ижтимоий-гуманитар-70 бетдан кам бўлмаслиги керак): талабга жавоб беради-_____ балл
2. талабга қисман жавоб беради-_____ балл
3. талабдан четга чиқиш ҳолатлари мавжуд _____ балл
4. Мавзунинг давлат ва университет грант дастури асосида ёки долзарб муаммолар бўйича танлаганлиги: давлат дастурига кирган _____ балл
5. Грант лойиҳаси бўйича _____ балл
6. ТерДУ дастури бўйича _____ балл
7. долзарб муаммолар бўйича _____ балл
8. Мавзунинг долзарблиги асосланганлиги: етарли даражада асосланган _____ балл
9. етарли даражада асосланмаган _____ балл
10. ноаниқ _____ балл
11. Мақсад ва вазифаларнинг аниқ ифодаланганлиги: аниқ - _____ балл,
12. тўлиқ аниқ эмас – _____ балл,
13. аниқ эмас – _____ балл,
14. БМИ бажаришда илмий текшириш методлардан фойдаланганлик даражаси тўла _____ балл
15. қисман _____ балл

16. етарли эмас _____ балл
17. Олдинги натижаларнинг янгилиги ва ишончлилиги даражаси
натижа янги _____ балал
18. илгари олинган _____ балл
19. тўла ишончли эмас _____ балл
20. БМИнинг хулоса қисмида ишлаб чиқаришга тавсия берилганлиги:
бевосита ишлаб чиқаришга тавсия бор _____ балл
21. ижтимоий соҳада қўллашга (таълим, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш,
маънавий-маърифий..) тавсия қилинган _____ балл
22. тавсия йўқ _____ балл
23. Битирувчининг мавзу бўйича олинган натижаларини танқидий
баҳолаганлиги даражаси: аниқ _____ балл
24. тўла аниқ эмас _____ балл
25. танқидий баҳоланмаган _____ балл
26. Ишнинг илмий характери: илмий тадқиқотлар асосида _____ балл
27. аралаш шаклда _____ балл
28. Рефератив характерда _____ балл
29. Адабиётлардан фойдаланганлик даражаси: илмий-амалий журналлар,
монография, етакчи олимлар асарларидан тўла
фойдаланганлиги _____ балл
30. фақат дарслик маъруза матнлари, ўқув қўлланма ва
маълумотномалардагина фойдаланилган _____ балл
31. Битирувчининг маърузасига баҳо, аёло _____ балл
32. яхши _____ балл
33. қониқарли _____ балл
34. Берилган саволларга жавоблари: тўлиқ _____ балл
35. ўрта _____ балл
36. қониқарли _____ балл
37. БМИни ташқи тақризчи томонидан баҳоланиши: аёло _____ балл
38. яхши _____ балл
39. қониқарли _____ балл
40. БМИга қўйилган якуний балл _____

(100 балл)

Эслатма: ҳар бир банд бўйича аниқланган баллнинг тагига чизиб белгиланади.

ДАК раиси _____

Ф.И.Ш. имзо

Аъзолари _____

Ф.И.Ш. имзо

Ф.И.Ш. имзо

Ф.И.Ш. имзо

(муҳр ўрни)

Сана « _____ » _____ 2011 йил

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Адабиётлар таҳлили.....	6
1.Боб. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ташқи сиёсатни ғоявийлаштириш масалалари ва ўзига хос хусусиятлари	
1.1. Ғоявий қарама-қаршилик ва уч дунёнинг ташкил топиши.....	7
1.2.Сиёсий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари.....	21
1.3.Ижтимоий- иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари	31
2.Боб. Иккинчи жаҳон урушдан кейинги даврда демографик, миграцион жараёнлар ва экологик муаммолар	
2.1.Инсоният тараққиётида демографик ва миграцион жараёнлар, атроф-муҳитни асраб авайлаш масалалари.....	45
2.2.ХХ1 аср бўсағасида инсоният тараққиётининг асосий натижалари....	53
Хулоса.....	59
Фойдаланилган адабиётлар.....	62
Иловалар.....	66